

ՏԻԼԻՊ ՎԻԴԸԼԻԵ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԳԻՇԵՐ

ՀՏԴ 840-3 Վիդըլիե
ԳՄԴ 84.4 Ֆր
Վ 564

**Թարգմ.՝
Պարզև Շահբազյան**

Վիդըլիե, Ֆիլիպ

Վ 564 Թուրքական գիշեր / Ֆիլիպ Վիդըլիե. – Եր.:
Ամարաս, 2010. – 204 էջ:

ՀՏԴ 840-3 Վիդըլիե
ԳՄԴ 84.4 Ֆր

ISBN 978-99930-1-126-2

© Ֆիլիպ Վիդըլիե, 2010 թ.
© Պարզև Շահբազյան, 2010 թ.

Այս գիրքը հրատարակվում է,
ֆրանսահայ բարերար
«Horizon-Arménie» ընկերության տնօրեն
ԺԵՐԱՐ ՄԻՅՐԱՆՅԱՆԻ
հովանավորությամբ

PHILIPPE VIDELIER

NUIT TURQUE

(Rècit)

Traduit du français et annoté par

Parkev Chahbazian

Avec une préface du Prof. Manuel Zoulalian

(Historien, membre de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie)

EREVAN
"AMARAS"
2010

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց ցեղասպանության պատմության մասին ստեղծվել է հարուստ պատմագիտական գրականություն ոչ միայն մեզ մոտ՝ Հայաստանում, այլև աշխարհի շատ երկրներում: Հատկապես այս հարցի գիտական ուսումնասիրությունը նշանակալից ավանդ ունի ֆրանսիական պատմագրության մեջ ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ: Ֆրանսիական պատմագրության մոտեցումը հայոց ցեղասպանությանը դեռևս 20-րդ դարի սկզբին բացահայտել է մեծն Անատոլ Ֆրանսը, երբ ի լուր աշխարհի հայտարարեց. «Նրանց (հայերի) գործը մարդկության գործն է» /Pro Armenia, 25 մայիս 1901/:

Դեռևս Արդուլիհամիդյան ժամանակաշրջանում հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունն իր արտացոլումն ու դատապարտումը գտել է այնպիսի աշխատություն-

ներում, ինչպիսիք են Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության հրատարակած «Դեղին գիրք» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն, ժ. Կլեմանտոյի առաջաբանով լույս տեսած «Հայաստանի կոտորածները» վավերագրերի հավաքածուն և բազմաթիվ այլ հեղինակների, քաղաքական ականավոր գործիչների հրատարակած գրքերը: Այդ հեղինակներից հատկապես պետք է նշել Ա. Վանդալի, Ա. Լըրուա Բուլոյի, Կարա դը Վոյի, ժ. Ֆինոյի, Է. Լամիի, Է. Լավիսի, Շ. Սեյնաբոսի և այլոց խոշոր ներդրումը հիշյալ իրադարձության պատմության գիտական ուսումնասիրության գործում:

Օտար քաղաքական գործիչներից հայոց հարցի նվիրյալներ դարձան այնպիսի հանրածանոթ դեմքեր, ինչպիսիք են ժ. Կլեմանտոն, ժ. ժորեսը և այլք: Արդուլհամիոյան ժամանակաշրջանի հայոց ցեղասպանությանն անդրադարձան նաև մի շարք ֆրանսիացի հոգևոր գործիչներ՝ հայ ժողովրդի նվիրյալ Պիեռ Կիյարը, արքա Պիզանին, արքա Լ. Գոնդալը, ժ. Ապպիան և ուրիշներ:

Մեր օրերում հայոց ցեղասպանության

ուսումնասիրության գործում անգնահատելի հսկայական ավանդ է մուծել աշխարհահռչակ Իվ Տերնոնը: Եվ վերջապես, Ֆրանսիան դարձավ այն երկիրը, որը առաջիններից մեկը պետականորեն ճանաչեց հայոց ցեղասպանությունը:

Եվ ահա այս բոլորի վրա մի նոր անակնկալ. ժամանակակից ֆրանսիացի հեղինակ Ֆիլիպ Վիդըլիեի «Թուրքական գիշեր» խորագրով աշխատության հմուտ ու մեծարժեք հայերեն թարգմանությունը, որ կատարել է Պարգև Շահբազյանը: Այս թարգմանությունը, ինչպես և անցյալում ֆրանսերենից կատարած նրա մյուս թարգմանությունները վկայում են, որ թարգմանիչը կատարելապես տիրապետում է ֆրանսերենին և նրա արտահայտչամիջոցների բոլոր նրբերանգներին: Նույնը կարելի է ասել թարգմանչի հայերենի գերազանց իմացության մասին:

Ֆիլիպ Վիդըլիեն իր երկասիրության մեջ անդրադարձել է ինչպես Արդուլհամիոյան շրջանի, այնպես էլ Մեծ եղեռնի պատմության առանձին հարցերին: Ֆրանսիացի հեղինակն իր աշխատությունը շարադրելիս չի ընթացել

պատմագրության ավանդական ուղիով. պահպանելով հանդերձ ժամանակագրական հաջորդականությունը՝ չի արձանագրել իր կողմից մեջբերված որևէ փաստաթղթի թվագրությունը: Նման մեթոդաբանությամբ հեղինակը ձգտել է առանձին դրվագների հոգեցունց պատկերներով վեր հանել թուրքերի կողմից կատարված աննախադեպ ոճրագործության բուն էությունը, իմաստը: Ըստ երևույթին, նման գրելաոճը ներկայումս տարածված երևույթ է Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում:

Իր աշխատության մեջ Ֆիլիպ Կիդըլիենը նթերցողի առաջ մեծ վարպետությամբ բացահայտում է հայ ժողովրդի դահիճներ սուլթան Աբդուլ Յամիդի, Թալաթի, Էնվերի, Ջեմալի, Շաքիրի, Յալիմի և այլոց ոճրագործ դիմապատկերը: Այս մարդասպանների՝ հայերի նկատմամբ կատարած սարսափազդու ոճրագործությունները դատապարտվում են նույնիսկ առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության դաշնակից Կայզերական Գերմանիայի ներկայացուցիչների և, ի մասնավորի, դեսպան Բարոն ֆոն

Վանգենհայմի կողմից: Եվ բնական էր, որ հայոց Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ վրիժառուները հաշվեհարդար տեսնեին մարդասպան իթթիհատականներ Թալաթի, Յալիմի, Ջեմալի, Էնվերի և այլոց հետ: Այսպիսով, ֆրանսիացի հեղինակի խոսքերով ասած՝ «...ավարտվում է ամոթալի ժամանակագրությունը սուլթան Աբդուլ Յամիդի և այն երեք փաշաների, որոնք, նրա հետևից, մինարեթների երկիրը՝ գլորեցին խավարի անհատակ անդունդը»:

Իսկ ի՞նչ վերաբերմունք ունեցավ քեմալական հանրապետությունը հայերի դեմ գործադրված նախճիրի նկատմամբ: Քեմալականները նախ փորձեցին մոռացության մատնել այն, ապա և ուրացան ու ցեղասպանության մեջ ...մեղադրեցին հայերին, որոնք, իբր, թուրքերին զանգվածորեն սպանել են: Ավելին, Ադուլֆ Յիտլերը «...Թալաթ փաշայի աճյունը նվիրեց թուրքական պետությանը, որը ներքին գործերի նախկին նախարարի պատվին կառուցեց մի հուշադամբան Ազատության բլրի վրա», իսկ Էնվեր փաշայի մարմինը «...ետխորհրդային շրջանում հայրենադարձվեց Թաշիկիս-

տանից, որպեսզի մեծ պատիվներով թաղվի հարգանքով ու հիացմունքով համակված ամբողջ ժողովրդի առջև՝ գլխավորությամբ հանրապետության նախագահի, նրա նախարարների ու գեներալների»: Ջենալ փաշան էլ, իր հերթին, «...մեծարանքի արժանացավ էրգրումում»: Իսկ այդ բոլորից հետո, նկատի ունենալով արդի Թուրքիայի քաղաքական գործիչներին, պատմաբաններին, Ֆիլիպ Վիդըլին ասպիսի բացականչությամբ անում է իր որոշակի եզրահանգումը՝ հենվելով հնագույն իմաստունների խոսքի վրա. «...ճակատագիրը կուրացնում է չար մարդկանց հիշողությունը, խլում նրանցից ամեն պայծառամտություն և վերացնում նրանց տեսողությունն ու լսողությունը: Այնժամ, մնալով կույր, խուլ և համր, նրանք այլևս չեն կարողանա ետ իրենց տեղը դառնալ»:

Գիրքը ընթերցվում է հափշտակությամբ:

Մանվել Զուլալյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, ակադեմիկոս

Ա

Թող հների պատմությունները դաս լինեն նորերի համար, որպեսզի մարդը տեսնի այն եղելությունները, որոնք պատահեցին ուրիշներին և ոչ թե իրեն: Այն ժամանակ նա կհարգի և ուշադրությամբ ի նկատի կունենա անցած սերունդների խոսքերն ու այն ամենը, ինչ պատահեց նրանց, և կխրատի ինքն իրեն: Ուստի փա՛ռք նրան, ով կպահպանի նախորդների պատմությունները իբրև դաս գալիք սերունդների համար:

Եվ երբ գիշեր եղավ, նա ասաց.

Շատ ժամանակ առաջ, այն հին օրերում, երբ Արևելյան կայսրության երեք վայրերում իշխում էր սուլթանը, ապրում էին երեք երեխաներ, որոնցից մեկը կոչվում էր Սողոմոն, մյուսը՝ Արշավիր, և երրորդը՝ Ստեփան: Նրանք

ազգականներ չէին: Առաջինը թուլակազմ և մեղամաղձոտ մի տղա էր. ապրում էր Արևելքի հեռավոր բարձունքներում գտնվող և բնական հարստություններից զուրկ մի քաղաքում, որ կոչվում էր Երզնկա, երկրորդը՝ հորից որբացած մարմնեղ և արթնամիտ մի պատանի, ում մեծացնում էր իր մայրը այն գեղածիժաղ քաղաքում, որի եզերքները ողողվում էին Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի ջրերով, իսկ երրորդը չգիտենք, թե ով էր: Բայց այնտեղ, ուր նրանք ապրում էին, մեծ հուզումների և մեծ մտահոգությունների թատերավայր էր թե՛ իրենց և թե՛ իրենց հարևանների համար:

Բ

Նրբակիրթ շարժումներով օժտված ո՛վ բախտավոր ընթերցող, մտաբերում եմ և ուզում եմ նաև հիշեցնել քեզ, որ հեռավոր դարերում և ժամանակներում թուրքիան վատ համբավ ուներ Եվրոպայում: Ահա թե ինչու, երբ վրա հասավ հեղափոխությունը, Եվրոպան ուրախացավ: Թուրքիան օժտվեց սահմանադրությամբ, խորհրդարանով, և մարդիկ սկսեցին խելահեղորեն ողջագուրվել միմյանց հետ: Աղմկոտ և ուրախ քաղաքներում հավաքվում էին ծղոտե լայնեզր գլխարկներ կրող տղամարդիկ և գլուխները ծածկած կամ մազերն արծակած կանայք: Եվրոպան բավարարված էր: Թուրքիան՝ նմանապես: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև թուրքերն էլ մարդիկ են, ինչպես բոլորը: Նոր իշխանավորներն ու պաշտոնատարները սովորական մարդկանց

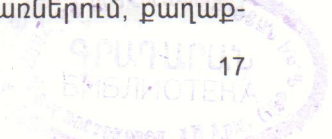
տեսք ունեին. կրում էին կոստյումներ, բաճկոններ, կապում էին փողկապ: Նրանք բեղավոր էին հաճախ, իսկ երբեմն կրում էին *ֆես* (որովհետև *ֆեսը* դեռևս գործածական էր հեղափոխության շրջանում) և ազատորեն ու շատ սահուն կարողանում էին արտահայտվել մի քանի լեզուներով: Նրանք շատ խիստ և կոպիտ բառեր չէին գործածում՝ նկարագրելու համար նախորդ վարչակարգը, երկաթյա արյունալի այդ վարչակարգը, բռնակալ սուլթան Աբդուլ Յամիդի վարչակարգը, այն մարդու, որի դեմքը ոչ ոք չէր կարողացել տեսնել: «Նատգեղ էր ֆիզիկապես, առավել ևս տգեղ էր բարոյապես», հաստատում էր այդ օրերի մարդկանցից մեկը՝ մի զարգացած հեղափոխական, ում «փիլիսոփա» էին անվանում իր բարեկամները, որովհետև նա ծանոթ էր Պլատոնի փիլիսոփայական գործերին, Կաբբալի¹ մեկնություններին՝ դրանց մտքերից սկսած մինչև սոցիալիզմի մեծ գաղափարները:

¹ *Կաբբալ* – հրեական աստվածաշնչական բնագրերի և դրանց բանավոր ավանդության միստիկական խորհրդավոր մեկնաբանությունների ամբողջությունը (Ծնթ. թարգմ.):

4401

Արդ, այն մեծ հեղաշրջումից առաջ, որը սուլթան Աբդուլ Յամիդին դուրս բերեց Ելդըզի իր պալատից, բռնակալը հրապարակավ երբեք չէր լուսանկարվել: Յեղափոխությունից հետո ամեն ոք գիտեր, թե նա ինչի էր նման: Այդ ժամանակաշրջանից մեզ հասած նրա մեծ լուսանկարը գործն էր Օտտո Կիել անունով մի գերմանացու: Կլիշեի վրա պատկերված տկարակազմ բռնապետը կախ ընկած ականջներով, տհաճ դեմքով, կորացած ուսերով, մեռակ նստած իր կառքի մեջ, հագին՝ մոխրագույն մի վերարկու, սարսափած մի հայացք էր գցում իր տեսադաշտում գտնվող ամբոխի վրա: Լուսանկարչական ապակին դաժան էր, համեմայնդեպս նվազ դաժան, քան սուլթանն ինքը, որ անլուր տանջանքներով կորստյան էր մատնել Օսմանյան կայսրության հպատակ հարյուր հազարավոր մարդկանց:

«Այլապես բաց կթողնեմ իմ մոլեռանդներին», սովորություն ուներ հակաճառելու սուլթանը ամեն անգամ, երբ Ազգերի դաշնակցությունը ձևացնում էր, թե դատապարտում է նրա գործելակերպը: Նա իր «մոլեռանդներին» երբեմն բաց էր թողնում գավառներում, քաղաք-

ներում և դաշտավայրերում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների վրա և հեռվից հաճույքով նայում իր այդ քաղաքականության հետևանքներին: Դա, անշուշտ, աննշմար չէր անցնում: «Քաղաքը կրակի և արյան մեջ է», հեռագրում էր Դիարբեքիրի ֆրանսիացի հյուպատոսը 1895թ. նոյեմբերի 2-ին, գիշերվա ժամը մեկին, Բարձր Դռանն առընթեր իր դեսպանին: «Շտապ տեղեկացրե՛ք ինձ, թե որտեղից սկիզբ առավ վերջին սադրանքը: Միայն հայե՞րն են գտնվում սպառնալիքի տակ», մտահոգված հարցնում էր դեսպանը նույն օրը, հետմիջօրեի սկզբին: Ահա մի նոր հեռագիր. «Մեծ վեզիրը պնդում է, թե ընդհարումն սկիզբ է առել հայերի կողմից մզկիթների վրա կատարված մի հարձակումից: Եի՞շտ է դա (նույն օրը ժամը 16-ին)»: Յուլպատոսի ծածկագիր պատասխանը. «Մզկիթների վրա հայերի հարձակումը զուտ հնարանք է: Կոտորածը տևեց ամբողջ օրը, և վերջը դեռ չի երևում»: Սպանությունները շարունակվեցին երեք օր և երեք գիշեր: Երբ ամբոխի մոլեգնությունը հանդարտվեց, երբ դիակները հավաքեցին, և Դիարբեքիրը կրկին ընկավ իր առհավական

թմրության մեջ, ֆրանսիացի հյուպատոս Մերիեն շարադրեց հանգամանակից մի զեկուցագիր այդ քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Նա, ինչքան կարողանում էր, տալիս էր դիակների հաշիվը և, որպես ժամանակակից մի վիճակագիր, ըստ ազգության և դավանանքի թվարկում՝ համաձայն այն չափանիշների, որոնք կիրարկվում էին բռնակալ Աբդուլ Յամիդի կայսրության մեջ: Յերձվածող (= առաքելական. Ծ. թ.) հայեր՝ 1000 հոգի մեռած, 1500 տուն կողոպտված, 2000 խանութ թալանված և հրդեհված. կաթուղիկ հայեր՝ 10 հոգի մեռած. հերձվածող (= հակաքաղկեդոնական. Ծ. թ.) ասորիներ (հակաբիկյաններ)՝ 36 հոգի մեռած հայտարարված, բայց իրականում 150 հոգի մեռած, 200 խանութ թալանված. կաթուղիկ ասորիներ՝ 3 հոգի մեռած, 30 խանութ կողոպտված և թալանված. քաղղեացիներ՝ 14 հոգի մեռած և 78 խանութ թալանված. հույներ՝ 3 հոգի մեռած, 15 վաճառատուն հրդեհված. բողոքականներ՝ 11 հոգի մեռած և 51 տուն կողոպտված: Յուլպատոսը մոլեգնած խուժանին, հարձակվողներին, մարդասպաններին, ջարդերի հեղինակներին մատ-

նանշելու համար գործածում էր մերթ «նահմեղականներ», մերթ «քրդեր» բառերը ըստ այն բանի, թե եղելությունների հետ կապված հանգամանքներն այդ բառերից ո՞ր մեկն էին թելադրում իրեն: Սակայն մի բան, որ նա մատնանշում էր առանց վարանելու, այն փաստն էր, որ այդ եղելությունները հրահրվում էին իշխանությունների կողմից՝ սկսած տվյալ վայրի կառավարչից՝ վալիից, որը մռայլ և խստասիրտ մի մարդ էր: «Ոստիկանությունն ու գործը միջամտեցին միայն հարվածելու համար զոհերին», վկայում էր *ականատես* հյուպատոսը: Հարյուր տասնինը գյուղեր մոխրի էին վերածվել այդ գավառում, իսկ, ըստ հյուպատոսի, մեռածների և անհետ կորածների թիվը հասնում էր երեսուն հազարի: «Անհամալի վայրագությանը ոճրային արարքներ են գործվում: Ականջներիս մեջ դեռ հնչում են *հավա՛ր, հավա՛ր* (օգնություն, օգնություն) աղաղակները, և սարսուռ է անցնում մարմնովս, երբ մտածում եմ այդ մասին»: Ոչ ոք չի կարող ասել, թե արդյոք կրոնի՞ց, ազգությունի՞ց, լեզվի՞ց, ընկերային դիրքի՞ց էր առաջանում այն գազանային ատելությունը, որ ժամանակ առ

ժամանակ դուրս էր ժայթքում սուլթանի սրտից ոճրային հորդահոս ալիքներով:

«Թողե՛ք մեզ, որ գնանք Իսթանբուլ. Վեհապետը թույլ է տվել, որ սպանենք հայերին», պահանջում էին վարձկանները, ստահակները, գյուղի դատարկապորտները, երբ իմացան Մեծ կոտորածի լուրը: *Bir mukateleyi azıme*: «Թողե՛ք, որ գնանք Իսթանբուլ. Վեհապետը թույլ է տվել»: Ուրբաթը լավագույն օրն էր դրա համար: Խաս-գյուղ թաղամասի ծամածուռ փողոցներում կավիճով նշված էին տների դռները, որովհետև սխալվելը հանդուրժելի չէր, սխալվելը նշանակում էր պղծել կրոնը: «Այս մեկը գյավուր (անհավատ) է: Վեհապետը թույլատրել է, որ սպանենք նրան»: Երեկոյան նրանք գալիս էին՝ նավակներով կամ մեծ կամրջի վրայով՝ լավ խմբավորված, կարգապահ, գալիս էին զինված երկաթապատ գավազաններով, յաթաղաններով, խոհանոցի սրածայր, մեծ դանակներով, կացիներով, լայնաբերան դանակներով, մտնում փայտաշեն տները, դուրս հանում մարդկանց՝ քաշելով թևերից, սրունքներից, մազերից և սկսում էին գանահարել, թրատել, կացնահարել նրանց: Անշունչ մարմ-

նի անդամներ, թայրտացող ձեռքեր, ոտքեր թռչում էին օդում: «Ծախում ենք խոզի տոտիկներ», ծիծաղելով գոռում էին մարդասպանները: Արյունը ցայտում էր ուժգնորեն, ամվակներ կազմելով՝ հոսում զառիվայր՝ բոլորելով գետնի յուրաքանչյուր անհարթություն: Մահակների ծանր և կտրուկ հարվածների տակ ջախջախվում էին գանգերը՝ սալահատակը կեղտոտելով ուղեղի խյուսերով: *Սոփաջիներն*² իրենց ամբողջ ուժով հարվածում էին մեծերին, փոքրերին, վառ գույներով շորեր հագած կանանց, ալեխառն մորուքներով տղամարդկանց, կոշկակարներին, նպարավաճառներին, դերձակներին, կարդալ և հաշվել իմացող բոլոր մարդկանց: Նրանք զոհերի գլուխները ջախջախելով՝ խմորի էին վերածում, ապա մեկնում իրենց հափշտակած ավարով: Նրանք վերցնում էին ամեն ինչ՝ փող, կահկարասի, գոհարեղեն, պղնձե ծորակներ, հնամաշ հագուստներ, կաշվե հողաթափեր և այլն: Դա նրանց իրավունքն էր: «Վեհապետը թույլ է տվել»: Այնուհետև, մի

² *Սոփաջի* – թուրքերեն *սոփա* բառից = հաստ գավազան, մահակ, բիր: *Սոփաջի* = մահակներով հարվածող:

նշանի վրա, ամեն ինչ վերստին մտնում էր կարգուկանոնի մեջ:

Նահանգների թուրք զինվորականներն իրենց ընտանիքներին տեղեկացնում էին, որ կատարված վերջացած է իրենց պարտականությունը: Նրանք լուրեր էին հաղորդում նրանց՝ գրելով. «Սիրելի եղբայրս, մենք սպանեցինք հայերին: Բոլորն էլ կեր դարձան շներին... Եթե հարցնեք, թե ինչպես են մեր զինվորներն ու բաշիբոզուկները, ապա նրանցից ոչ մեկի քիթը չարյունոտվեց»: Ջինվորները լավ էին զգում իրենց: Առաջադրանքը կատարվել էր հեշտ և անվտանգ: Կոտորածը խզում էր զորանոցային կյանքի միապաղաղությունը, հատուցում իրենց կրած ստորացումները, այն խստությունները, որոնց ենթարկվում էին նրանք օրերով, շաբաթներով և ամիսներով: Մոլորված մի ֆրանսուհի, որ հյուպատոսարանի մի պաշտոնյայի կիմն էր, պահում էր տեղի ունեցող իրադարձությունների օրագիրը. «Շուկայում սպանեցին բոլորին: Ոչ մեկ հայ չվերապրեց... Ավարներով բեռնավորված զինվորներ գնում-գալիս են փողոցների ծայրերին արյունլվա ձեռքերով... Բոլոր հացագործները

խողխողված լինելով՝ քաղաքում այլևս հաց չկա. հարկավոր է հաց պատրաստել... Ջոհերի գիշահոտը բռնել է ամբողջ քաղաքը: Ստիպված ենք փակել պատուհանները... Միսը մեզ զզվանք կպատճառի երկար ժամանակ... Փողոցում երևում են շներ, որոնց երախից կախված են մարդկային մարմնի կտորներ...»: Բանիմաց մի ազգագրագետի համար, առավել ևս մի բրիտանացու, որը դաստիարակվել էր Օքսֆորդում, և որին չէին զարմացնում բարբարոսական բարքերի ամենամասնապասելի դրսևորումները, կրոնասեր այդ մարդու համար, որը պարզևատրվել էր Լևոն 13-րդ պապի ոսկյա շքանշանով, զանգվածային այս սպանող թվում էր անըմբռնելի, անբացատրելի, նույնիսկ ցնցող: Վիլյամ Միթչել Ռենսին, որն ուսումնասիրել էր սանսկրիտ լեզուն և օսմաներենը, հետազոտել Անատոլիայի լերկ լեռները, մեկնաբանել տարսոնացի Պողոս առաքյալի թղթերը և խորապես ծանոթ էր Հայտնության գրքում Ասիայի յոթ Եկեղեցիների նամակներին, այս մարդն անգամ, որ կոչվում էր Վիլյամ Միթչել Ռենսի, անորակելի այս սպանողի առջև մնացել էր ծայր աստիճան ապշած:

Ահա թե ինչ էր գրում նա այդ մասին. «Մի գրող, որ օժտված է Ալեքսանդր Դյումային հատուկ աշխույժ երևակայությամբ և ունի եմիլ Ջոլային հատուկ չարի ճանաչողությունը, իր ամենաճարտար նկարագրությամբ իսկ չի կարող գործել այն ազդեցությունը, որ թողնում է կոտորածի այս տեսարանը ականատեսի վրա»: Ցավի աղաղակները, ողբերը, լացուկոծը եղերական դառնությամբ լցրին Դիարբեքիի, Տրապիզոնի, Երզնկայի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Մուշի, Խարբերդի, Մալաթիայի, Բիթլիսի, Վանի, Կեսարիայի, Ադանայի, Ուրֆայի, Ալեքսանդրետի ցերեկներն ու գիշերները... Ջարհուրելի լուրեր էին գալիս այդ շրջաններից. գալիս էր նաև մահվան ստվերը:

Գ

Այդ ժամանակ Եվրոպայում հատուկենտ, բայց ուժեղ ձայներ էին բարձրանում Սկանդինավիայից, Գերմանիայից, Անգլիայից, Իտալիայից և նույնիսկ Ֆրանսիայից, որտեղ արտաքին գործոց նախարարը, Յանրապետության նախագահի հավանությանը, քաղցր հայացքով էր նայում սուլթանի աչքերին: Սոցիալիստ ժամ ժորեսը, որով հիանում էր ժողովուրդը և որին ընտրել էր Ազգային ժողովի անդամ, բարձրացավ բեմ և իր մեղադրող ցուցամատն ուղղելով նշանակետի վրա՝ ասաց. «Յենց նա է, նա՛, որ իշխում է ամեն ինչի վրա. սուլթանն է, որ ցանկացավ, կազմակերպեց և ղեկավարեց կոտորածները»: Արտաքին գործոց նախարարը, բազմած իր նստարանի վրա, մեծ դժգոհությամբ էր լսում այդ կարգի խոսքեր: Ժորեսը հրապարակավ խստությամբ դատա-

պարտում էր *բնաջնջող պատերազմը*, որն արյունով էր հեղեղում Թուրքիան: Ժորեսը սուլթանին հորջորջում էր *Խողխողիչ* կամ *Մեծ մարդասպան*: Բացի նրանից, Ազգային ժողովի շատ անդամներ, որոնք նստում էին խորհրդարանի ձախ կողմում, աջ կողմում և կենտրոնում, նույն ձևով էին մտածում: Կլեմանսոն՝ Հանրապետության անձնվեր սպասավորը, «Էկո դը Պարի» («Փարիզյան արձագանք») թերթում պախարակում էր քաղաքակիրթ մարդկությանը, որ թույլատրում էր այդ բանը. «Երբ կարդում ենք ծայրահեղ վայրագությանը տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ պատմություններ, որոնք պատմվում են արժանահավատ մարդկանց կողմից, հարց ենք տալիս մեզ, թե ո՞ր ժամանակներում ենք ապրում, և թե իրականում ի՞նչ արժեք է ներկայացնում այն նրբացած քաղաքակրթությունը, որի բարիքներն ենք զովաբանում ամեն ժամ»:

Սակայն սուլթանը, հակառակ իր վայրագությանը և երբեմն հենց դրա՝ շնորհիվ, ձեռք էր բերել պաշտպաններ: Ժողովրդական ամենասաստիկ հուզման մեկ պահին, հուզում, որ բարձրացել էր իրենց նմանը չունեցող կոտո-

րածների պատճառով, 1896 թվականին ժնկում՝ խաղաղության այդ մայրաքաղաքի կրպակներում և գլխավոր գրախանութներում երևաց մեկ ֆրանկ արժողությամբ մի բրոշյուր: Ջարմանալիորեն տեղեկատու այնպիսի մի աշխատության մեջ, որ իրավամբ կարող էր գնահատել Ջիզմունդ Ֆրոյդը Վիեննայի իր աշխատանոցում, շվեյցարական այս գրքույկի հեղինակը իր գործը ստորագրել էր «Լեռան ծերունի» մականունով, մի անձնավորություն, որ հեռավոր ժամանակներում ճանաչված էր ամբողջ Եվրոպայում որպես մարդասպանների արևելյան աղանդի սարսափազդու ղեկավարը: Վոլտերն իր ժամանակին նրան համարում էր «մի փոքրիկ ավազակապետ»: Դա այնքան էլ գովելի բան չէր:

Անժխտելի է, որ Լեռան ծերունին իր տխուր հռչակով պարտական է ճանապարհորդական այն աշխատությանը, որ վեներտիկցի Մարկո Պոլոն Ջենովայի իր բանտախցում թելադրեց բանտակից իր ընկերոջը՝ Ռուստիսյեն Պիզացուն, 1298 թվականին: Վանականների ձեռքով գունազարդված այդ ձեռագիրը շրջանառության մեջ էր Եվրոպայում և նվիրված էր աս-

պետներին, կոմսերին, դքսերին, իշխաններին
և թագավորներին: Հետագայում, 1477թ., այն
տպագրվեց Նյուրենբերգում, 1481թ.՝ Աուգս-
բուրգում և 1485թ.՝ Անվերսում (ահա այս աշ-
խատության օրինակներից մեկն էր, որ իր հետ
տարավ Քրիստափոր Կոլումբոսը՝ Ովկիական
անծայրածիր ծովի մեծ ծովակալը, և այն
ծանոթագրեց իր ձեռքով): *Հրաշքների գիրք*
վերնագիրը կրող այս աշխատությունը իր
քանութեւորդ գլխում Լեռան ծերունուն բնու-
թագրում էր հետևյալ կերպ. «Նա Մոհամեդի
վարդապետության հետևորդներից էր այն ժո-
ղովրդի հետ, որի վրա իշխում էր: Ավելին, նա
հղացավ մարդկանց փոխելու և նրանց ոճրա-
գործներ կամ վարձու մարդասպաններ դարձ-
նելու անհավատալի չարությունը, մարդիկ,
որոնց սովորաբար անվանում են մարդաս-
պաններ»: Աբդուլ Համիդի մոլեռանդ և կույր
այս հետևորդի աչքին, այն մարդու, որ որդե-
գրել էր այս կեղծանունը, առավել զարմանա-
լին այն էր, որ Մարկո Պոլոյի *Հրաշքների
գիրքը* բացվում էր հաճելի մի նկարագրու-
թյամբ, որտեղ հռչակավոր ճանապարհորդը
լայն գծերով տալիս էր Հայաստանի և Թուր-

քաստանի շահեկան և խաղաղ պատկերը.
«Իրականում գոյություն ունի երկու Հայաս-
տան, մեկը՝ մեծ և մեկը՝ փոքր: Փոքրի վրա
իշխում է մի թագավոր, որ իր երկիրը պահում է
արդարությամբ և վասալն է Թաթարստանի...
Թուրքաստանն ունի երեք ցեղի բնակիչներ.
Նախ՝ թուրքերը, որոնք պաշտում են Մոհամե-
դին: Սրանք հասարակ մարդիկ են և ունեն
իրենց հատուկ լեզուն... Մնացած բնակիչները
հայեր և հույներ են, որոնք նրանց հետ խառ-
նված՝ ապրում են քաղաքներում և ավաննե-
րում...»: Վերջապես, վեներտիկցի ճանապար-
հորդը ներկայացնում էր Մեծ Հայաստանը
որպես մի գեղեցիկ նահանգ, որ հյուսիսից
սահմանակից է Վրաստանին, իսկ արևելքից և
հարավից՝ մի թագավորության, որ կոչվում է
Մուսուլ. «և իմացեք, որ այս Մեծ Հայաս-
տանում է գտնվում Նոյի տապանը մի մեծ
լեռան վրա»: Սակայն այս կարգի մտքերն
անկասկած ոչ մի ազդեցություն չէին թողնում
Աբդուլ Համիդի մոլեռանդ հետևորդների վրա:

Ուրեմն Լեռան ծերունին, որ վերամարմնա-
վորված էր ժնկում ծառայելու համար օսման-
ցի սուլթանի շահերին, պաշտպանում էր այն

տեսակետը, որ դժբախտ հայերի շուրջ բարձրացած ամբողջ աղմուկը, ինչպես նաև այն աղետները, որ հարվածում էին նրանց, իրականում թշնամական գործն էին ավելի կամ նվազ անհիշխանական և աստվածուրաց անձանց, որոնք վտանգավոր կողմնակիցներն էին «ո՛չ Աստված, ո՛չ տեր» կարգախոսի և որոնք, առավել ևս, վաճառված էին բրիտանական դիվանագիտությանը: Սառնարյուն արձակագիրը, ուրեմն, ցանկանում էր վերահաստատել ճշմարտությունը, սուլթանի ճշմարտությունը, ճշմարտությունը Բարձր Դռան, որը շատ հաստատուն էր այդ ժամանակաշրջանում: Եվ այդ ճշմարտությունը հայտարարելը նույնքան հեշտ էր, որքան այն հասկանալը: Աբդուլ Ջամիդը առաքինի մի վեհապետ էր՝ մտահոգված արդարությամբ: Փորձառությունը պարզապես սովորեցրել էր նրան, որ հույները, հայերը, թուրքերն ու արաբները չէին կարող իրար հասկանալ, հենց որ գտնվում էին կողք-կողքի: Հետևաբար ընդարձակածավալ մի կայսրության մեջ պատշաճ էր զգուշանալ հակամարտություններից որքան հնարավոր էր, և այդ մտահոգությամբ էլ սուլթանը ի գործ

էր դնում իր ամբողջ տաղանդն ու արվեստը:

Մտոհիկից նայելու դեպքում, ըստ ժնկաբնակ դիտորդի, որի հայացքը չափազանց սուր էր, այս դժվարին, փափուկ և բարդ կացության պատճառը, վերջին հաշվով, «հայկական հարցն» էր, որի համար Եվրոպան վշտանում էր երբեմն: Աբդուլ Ջամիդով հիացող այս մարդը հեղինակավոր շեշտով վճռում էր, որ հայերը առանձնահատուկ էակներ են, «կրծող որդերի» մի ուրույն տեսակ, որ կամաց-կամաց փորելով՝ քանդում է կայսրությունն իր հիմքից: Եթե մահնեղականների ձեռքը (այսպես էր արտահայտվում նա) ծանր էր իջնում հայերի վրա, ապա դա միայն արդարություն էր: Հայերը ընչաքաղց հայտնի վաշխառուներ էին, որոնց հետ համեմատած լեհ հրեաները (չարունակում էր նա) ողորմելի մարդիկ էին: Արևմուտքի ընթերցողներին լիակատար գոհունակություն պատճառելու համար Բարձր Դռան այս նրբամիտ դպիրը կարծում էր, թե գտել է այն ճշգրիտ համեմատությունը, որը կարող էր լսելի դառնալ, ընդունվել, հավանության արժանանալ Փարիզում, Լոնդոնում, ինչպես նաև Վիեննայում,

Բեռլինում կամ Վարշավայում: «Այն ատելությունը, որ մահմեդականներին բաժանում է հայերից, ուրիշ պատճառ չունի, քան այն ծայրահեղ շահագործումը, որ համանման է հրեաների կողմից իրագործված շահագործմանը Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Լեհաստանում և Ավստրո-Յունգարիայում: Կրոնական հարցն այստեղ նշանակություն չունի. պայքարը Եվրոպայում կոչվում է «հակահրեական», իսկ Թուրքիայում՝ «հայկական հարց»: Իրականում դա բացարձակապես նույն բանն է՝ the struggle for life (կյանքի պայքար)»: Խմբագիրը շատ ինքնավստահ էր խոսում, նա այնքան վստահ էր իր փաստարկումներին, իր իրավունքին, որ համեմատությունը կարող էր առաջ տանել մինչև մարգարեություն: Եթե, «օրինակի համար», ասում էր նա, եթե մի օր նման մի շարժում սկսվեր Ֆրանսիայում, ապա «հավանական է, որ աշխարհում ոչ մի տերություն չէր լինի, որ արգելեր հրեաների բնաջնջումը որպես արդար պատիժ հարյուրավոր տարիներից ի վեր կուտակված հանցանքների»: Մեծ արժանիք չէր նրա համար այսպիսի մի կանխատեսում անելը, որովհետև այդ

ժամանակ Սատանայի կղզում արքայազն կապիտան Դրեյֆուսի դեմ վայրահաշույնները լցնում էին մթնոլորտը:

Գալով Արդուլ Յամիդի և նրա վարած քաղաքականության դեմ հասարակական կարծիքի մեջ գոյություն ունեցող վատ վերաբերմունքի դրդապատճառներին, ապա Լեռան այս նոր ծերունին ենթադրում էր, որ այդ դրդապատճառները պետք է փնտրել այն անկունային ոգու մեջ, որը, ըստ նրա, տիրապետում էր Եվրոպայում, հատկապես բրիտանացիների ախորժակների մեջ, որոնց նա չէր դադարում ամբաստանելուց, իտալացիների փոքրոգության մեջ, «որոնք միշտ պատրաստ են վաճառվելու», ինչպես նաև Ավստրիայի «հրեական կառավարության» ամբարտավան, արհամարհոտ քաղաքականության մեջ: Նրա քինախնդրությունը տարածվում էր մինչև իսկ մոդեռնիստ վտարանդիների փոքրաթիվ խմբերի վրա, որոնք ներկայանում էին «Երիտասարդ Թուրքիա» պիտակի տակ, և հավակնում Եվրոպայի մայրաքաղաքներից Կոստանդնուպոլսին պարտադրել խորհրդարանական մի վարչակարգ, որ անսովոր էր Բոսֆորի և Անատոլի-

այի կլիմայի համար: Փարիզում գոյություն ունեն (դա փաստ էր արդեն) ըմբոստների մի խմբակ, որ շատ տհաճություններ էր պատճառում Աբդուլ Յամիդին: Այդ այլախոհները, որոնք ինչ-որ չափով դավադիրներ էին, անհավատներ ու մասոնականության գործակալներ, հրատարակում էին *Մեշվերեթ*³ (խորհրդակցություն) անունով մի թերթ: Նրանք սպասում էին իրենց ժամին: Եվ նրանց ժամը հասավ:

³ *Մեշվերեթ* – թուրքերեն բառ = խորհուրդ: Այսպես էր կոչվում իթիհատականների պաշտոնաթերթը, որը հրատարակվում էր Փարիզում (Ծնթ. թարգմ.):

Դ

Այն ժամանակ փիլիսոփա երիտթուրքը, որը կարդացել էր Պլատոն, Կաբբալ և ծանոթ էր սոցիալիստների գրվածքներին, կարող էր հաստատել առանց նախատական խոսքերի, որ սուլթանը միջնադարյան նեմգամիտ, չար, նախապաշարյալ մի իշխան է՝ շրջապատված ծիծաղելի պահապաններով և ցածրորակ աստղագետներով: «Սուլթանը, եթե ուզում եք, ֆրանսիացիների Լյուդովիկոս 11-րդն էր, – ասում էր նա՝ ամփոփելով իր խոսքը ֆրանսիացիների մասին, – խորամանկ Լյուդովիկոս 11-րդն ու իր երկաթե վանդակները: Ավելին, նա կեսար Բորջան էր, – ավելացնում էր մեր փիլիսոփան, որպեսզի հասկանալի լինի ամբողջ Եվրոպային: – Նրա ընթերցանության սովորական գիրքը՝ սնարի գիրքը, Մաքիավելլիի *Իշխանն* էր»: Այսպիսով նա կարծում էր, թե

լրիվ ծանոթացել է Մաքիավելլիի կերտած կերպարին: Սակայն, կարծում եմ, ճիշտ կլինի մտածել, որ Աբդուլ Յամիդը վատ էր կարդացել Ֆլորենտացու այս գործը, ուր հեղինակը խորապես վերլուծում էր «այն մարդկանց, որոնք անիրավությամբ են հասել իշխանության»: Արդարև, եթե հնագույն ժամանակներից սկսած՝ Պատմությունն ապացուցում էր, որ կարելի է սպանել իր համաքաղաքացիներին, դավաճանել բարեկամներին, չունենալ ո՛չ հավատ, ո՛չ խիղճ և սակայն հասնել իր նպատակին, այդ նույն Պատմությունը անհերքելիորեն հաստատում էր նաև, որ անասնական վայրագությունը արգելում է նրան, ով դա իր համար կանոն է դարձնում՝ տեղ գրավելու ազնիվ և վստահելի մարդկանց շարքում: Այդպիսի մեկը ստիպված կլինի «դանակը միշտ ձեռքում պահել».

«Նրա շարունակական վայրագությունները թույլ չեն տալիս ժողովուրդներին երբևէ հույս դնել նրա խոսքերի վրա»: Աբդուլ Յամիդն անկասկած չէր մտահոգվում դրանով մինչև 1908 թվականի այն առավոտյան, երբ Սալոնիկի զինվորականներն սպառնացին իր գահին, և մինչև 1909 թվականի այն երեկոյան, երբ նա

գահընկեց եղավ: Այդ լուրը նրան հաղորդող պատգամավորների առջև նա գույնը գցեց, սրունքները կթոտեցին, ձեռքերը դողողացին, ձայնը խզվեց, և սարսափից ծամածռվեց դեմքը: Աբդուլ Յամիդը՝ Երկրագնդի այդ խալիֆը, վախենում էր, որ կզրկվի իր կմախքացած մեծափառ մարմնից: «Իսկ իմ կյանքը, – թախանձում էր նա: – Վստահ եք, որ կխնայվի իմ կյանքը»: Նա երդվում էր իր ապուպապերի գլխով, որ միշտ էլ սրբազան մի սարսափ է զգացել արյունից: Եթե իր շրջապատի մարդկանցից մի քանի հելուզակներ ի չարն էին գործադրել իր ազնվությունը և երկպառակություն սերմանել իր կայսրության մեջ, եթե հազարավոր աղետներ էին տեղի ունեցել իր գահակալության ընթացքում, ապա այդ բոլորի ու մնացյալի համար, հակառակ արտաքին երևույթներին, պետք չէր իրեն մեղավոր համարել: Նա իր մոր գլխով երդվելով՝ հաստատում էր դա այն պատգամավորներին, որոնք եկել էին գահընկեց անելու իրեն:

Սուլթանը շատ պարզ, շատ հասարակ հաճույքներ ուներ, ինչու՞ կռիվ հարուցել իր դեմ: Նա կերակրում էր իր թռչնարանի կանաչ

թութակներին, դաշնամուրի վրա մատները խփելով նվագում էր «Տիկին Անգոյի դուստրը» օպերետը, հմայված էր հազարավոր կտավների հեղինակ իտալացի Ֆաուստո Ջոնարոյի նկարներով և թուրքերեն էր թարգմանել տալիս այն սրտաճմլիկ, արյունալի վեպերը, որոնք գրավում էին փարիզյան օրաթերթերի ներքևի մասը և ունեին հետևյալ վերնագրերը. «Ղաշույնի ասպետները», «Ջահակիր ընկերները», «Ուրվականների դոյակը», «Կարմիր սենյակը», «Գետնափոր դամբարանների դրամաները» և այլն: Այս կարգի պատմություններով էր սնվում նա Ելդրզի անառիկ պալատի իր զբոսայգում, որը շրջափակված էր եռաշարք պարիսպներով և պահպանված չէրքեզներից, սիրիացիներից և ալբանացիներից բաղկացած սպառազեն զնդերով, ինչպես նաև իր վարձկան լրտեսների խիտ ցանցով: Սուլթանը շատ էր սիրում Քսավյե դը Մոնտեպենին և Պիեռ Ջակկոնին: Դա մի մեծ թերություն էր, եթե նույնիսկ Ջակկոնը թողել էր «Քաղաքական և կրոնական գաղտնի ընկերակցությունների մասին. մարդասպանները» վերնագրով ուսանելի մի աշխատություն և եթե, մյուս կողմից,

եղել էր խմբագրողը «Ծաղիկների նոր լեզուն՝ անվանակարգությամբ հանդերձ այն զգացումների, որոնց խորհրդանիշն է յուրաքանչյուր ծաղիկ, ինչպես նաև դրանց գործածությունը զանազան մտքերի արտահայտության համար» գրքի. որովհետև Աբդուլ Յամիդը սիրում էր ծաղիկները, և դրա համար նույնպես չէր կարելի մեղադրել նրան: Նա Ելդրզի իր զբոսայգու համար մեծ ծախսերով բերել էր տվել ամբողջ Եվրոպայի ամենաարտասովոր տնկիները և Վիլիելմ 2-րդի կնոջը՝ Գերմանիայի կայսրուհուն ուրախացրել՝ նվիրելով նրան իր այգու ջերմոցներից քաղված փարթամ վարդերի գեղեցիկ մի փունջ, որի մեջտեղում գետեղել էր իր գանձարկղից դուրս բերված նրբաճաշակ մի ակնաքար: Պատահում էր երբեմն, որ Ելդրզի իր տաղավարներում հաղթանդամ մի քանի ներքիններ խոշտանգեին շնորհագրկված դժբախտ մարդկանց, ճգնեին նրանց ամորձիները և աքցաններով պոկեին նրանց մարմնի անդամները: Սուլթանը մի առաջակալի հետևում թաքնված՝ ներկա էր լինում այս տեսարաններին: Բայց դա պետության բարիքի համար էր: Իսկ ցավի աղաղակ-

ները չէին լսվում հեռվում: Եթե Աբդուլ Չամիդը արգելափակել էր տվել իր եղբորը, հրամայել էր խարազանել իր անհնազանդ ստրուկներին, կախել իր երկչոտ հակառակորդներին, Բոսֆորի ջրերում խեղդամահ անել անզգամ ուսանողներին, ապա դա միշտ իր երկրի երջանկության համար էր: «Ես մեղավոր չեմ», թույլ ձայնով հեծեծում էր Աբդուլ Չամիդը: Ազգային ժողովի թուրք, հրեա և հայ պատգամավորները վստահեցնում էին նրան՝ ասելով. «Օսմանցիները ազնիվ և վեհանձն մարդիկ են: Նրանք անարդար չեն լինի»: Սուլթանը անձնական պատճառներ ուներ չհավատալու դրան:

Այսուհանդերձ, տեսնելով, որ խաղը տանուլ է տվել, նա խոնարհվեց՝ փորձելով քաղցր խոսքերով ողորբել սպաներին, որոնց հանձնարարված էր փոխադրել նրան ապահով մի վայր: Խորտակված, կուչ եկած, խորամանկելով, տկարացած ու շլմորած մարդու տեսք ընդունելով՝ ասում էր. «Ես ծերացած, հիվանդ մի մարդ եմ. ազատ թողեք ինձ և թույլ տվեք, որ գնամ Եվրոպա»: Բայց երիտթուրքերը շատ լավ գիտեին, թե Եվրոպայում որքան հեշտ է վերականգնել առողջությունը: Նրանք չէին

ուզում այդ վտանգին ենթարկել իրենց:

Գիշերով, գաղտագողի և լռելյայն, Աբդուլ Չամիդը հեռացավ իր պալատից՝ հետը տանելով իր սիրելի մարդկանցից չորս հոգու, մի քանի սևամորթ ներքինիների և իր հարստության աննշան մի մասը: Չակառակ այն լուրին, որը հնարավոր էր եղել տարածել այս ու այն կողմ՝ հավաստի դարձնելու համար անհեթեթ մի առասպել, սուլթանը զահրնկեց չեղավ այն քանի համար, որ ուներ չարաբաստիկ մի ադամանդ, որ հայտնի էր Hope diamond (հուսատու ադամանդ) անունով. դա մեծ չափի մի ակնաքար էր՝ բերված Գոլկոնդայից⁴, գուցե պրկված հինդու կրոնին պատկանող մի կուռքի վրայից Տավեռնյե անունով մի մարդու ձեռ-

⁴ Գոլկոնդա – Ավերված ամրոց և քաղաք Չնդկաստանում: 1518 թվականից եղել է առասպելական հարստություն ունեցող Դեկանի իսլամական սուլթանության մայրաքաղաքը, որը 1687թ. կործանվել է Ավղանզգեր անունով մոնղոլ կայսրի կողմից: Բազմաթիվ ամրություններ, պալատներ և գերեզմաններ վկայում են, որ քաղաքի շրջակայքում գոյություն են ունեցել հարուստ հանքավայրեր, որտեղից դուրս են հանվել աշխարհի ամենանշանավոր ակնաքարերից մի քանիսը (ՃՆթ. թարգմ.):

քով, որը հետագայում պատահուովեց վայրի շների կողմից, կապույտ գույնի մի ադամանդ, որ դժբախտություն էր բերում նրան, ով իր մոտ էր պահում այն, թանկարժեք մի քար, որ Լյուդովիկոս 14-րդի դժոխային սիրուհու՝ Մոնտեսպանի ձեռքից անցել էր Լյուդովիկոս 16-րդի կնոջ՝ Մարի-Անտուանետի ձեռքը, մի անգին գոհար, որ անհետացել էր Ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ և վերհայտնվել փարիզեցի մի կուրտիզանուհու վզին, որը շուտով սպանվեց իշխանական ծագում ունեցող իր սիրեկանի կողմից, ապա՝ մի հույնի մոտ, որ իր կյանքն ավարտեց մի խորխորատի հատակին, և վերջապես Աբդուլ Յամիդի բերնեբերան լցված գանձարկղում: Սուլթանը, ուրեմն, գահագուրկ եղավ ոչ թե այն բանի, որ իր մոտ էր պահում ավելի քան քառասունհինգ կարատանոց այդ նշանավոր ադամանդը, այլ, ավելի շուտ, մարդկային հասարակության մեջ գործող այն պարզ օրենքի պատճառով, որի համաձայն, ինչպես հաստատում էր մի ուրիշ փիլիսոփա, այնտեղ, ուր ճնշում կա, կա նաև ապստամբություն:

Ե

Սուլթանի աղետալի կյանքն ու գործը երկար ժամանակ սնում էին երևակայությամբ ապրող եվրոպացուն: Երբ 1914-ի աշնանը վրա հասավ պատերազմը, «*Դեղին սենյակի գաղտնիքը*» և «*Սևազգեստ տիկնոջ օժանելիքը*» գրքերի հեղինակը Բոսֆորի կողմերն ուղարկեց իր անվեհեր և ճարպիկ լրագրողին, ում դարձրել էր իր հերոսը, որովհետև հարկավոր էր, որ ինքն առաջին պլանում չէրևար: Նրա այս ինքնատիպ թերթնի գահագուրկ վեհապետ Աբդուլ Յամիդը երկրորդական կերպարի դեր էր կատարում, բայց որքան գրավիչ և անհրաժեշտ դեր «Մատեն» («Առավոտ») թերթի ընթերցողների համար: «Իրոք նա այնքան վայրագ է, ինչպես ասում են» հարցնում էր Ռուլտաբիյը⁵.– «գուցե

⁵ Ռուլտաբիյ – հիշատակված գրքերի գլխավոր հերոսը (Ծնթ. թարգմ.):

ավելի վայրագ, եթե հավատանք պտտվող անեկդոտներին»: Այս ժողովրդական վեպերի վատորակ թուղթը, փայլուն կազմը և առասպելական տպաքանակը ժողովուրդների մտքում անջնջելի էր պահում սուլթանի սարսափագրու համբավը և նրա գործած ոճիրների իրականությունը: Թափառելով Ելդըզի պալատում և այնտեղ թաքնված թանկագին քարերի՝ հակինթների, շափյուղաների, զմրուխտների, թիով կիտելու չափ առատ ադամանդների, մեղեսիկների, արևակների, ոսկեքարերի, պարտիզաքարերի, արմալոնների, ոսկու և արծաթի կույտերի փնտրտուքով տարված Ռուլտաբիյը սկսում էր սարսուռ զգալ «այս պատմական վայրերում, որոնք այնքա՛ն բաներ էին տեսել... այնքա՛ն սարսափելի բաներ... Այստեղ է, որ կազմակերպվեցին և պատվիրվեցին հայկական ահավոր կոտորածները» (ինչպես մարդիկ գունատվելով խոսում են 1282 թվականի մարտի 30-ին, երեկոյան ժամերգության ընթացքում սկսված սիցիլիական սահմկեցուցիչ կոտորածների մասին, որոնք մինչև այսօր չեն ջնջվում մարդկանց գիտակցությունից): Ժոզեֆ Ռուլտաբիյի արևելյան

այս անմիտ արկածախնդրությունը, ինչպես նրա զարմանալի արկածախնդրություններից յուրաքանչյուրը, ոգևորեց Ֆրանսիան և Եվրոպան: «*Քոստոյի գաղտնիքները*» կամ «*Ռուլտաբիյի զարմանալի ամուսնությունները*» և կամ «*Ռուլտաբիյը պատերազմում*» վեպերը քսանական թվականներին թարգմանվեցին իտալերեն, իսպաներեն և չեխերեն. Միլանում դրանք թարգմանվեցին Ջուզիտտա Ռոտտիի, Մադրիդում՝ Նիկոլաս Ագիլարի Մունյոսի, Պրագայում՝ Ֆանտա Շտեպանեկի կողմից, և տակավին կարելի է, այս կամ այն մայրաքաղաքում փնտրելով, հայտնաբերել մոռացված մի քանի այլ հրատարակություններ:

Այս ժամանակի բոլոր մարդկանց հայտնի է, ակնհայտ իրողությունների մեջ ակնհայտ մի իրողություն, որ Աբդուլ Համիդը առաջին կարգի մի մարդասպան էր մյուս մարդասպանների շարքում: 1935թ. կինոբեմադրիչ Կարլ Գրյունը նկարահանեց *Abdul the Damned* (անգլերեն), *Abdul der Verdammte* (գերմաներեն) անունով մի ֆիլմ, որի մեջ սուլթանի դերը կատարում էր **Ֆրից Կորտները**, թուրք ոստիկանապետի

դերը՝ շվեդացի դերասան Նիլս Ասթերը, իսկ հրապուրիչ և վառվռուն կնոջ դերը՝ ամերիկուհի Ադրիեն Էյմսը, որը Ֆորտ Ուորթից էր (Տեխասի նահանգ): Կարլ Գոյունը Գերմանիայից հեռացել էր Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից առաջ՝ ապաստանելու համար Ֆրանսիայում, ապա՝ Անգլիայում: Կորտները նույնպես այդ անիծյալ ժամանակաշրջանում կարողացավ փրկվել՝ փախուստի դիմելով: Այս ցավալի հանգամանքների շնորհիվ էր, որ նա բրիտանական կինոստուդիաներում մարմնավորեց զարհուրելի մի մարդասպանի կերպարը: *Gallahar Ltd* անունով սիգարետների ֆիրման «*Abdul the Damned*» («Անիծյալ Աբդուլը») ֆիլմը մտցրեց «Կինոյի նշանավոր տեսարաններ» վերտառությամբ իր զովագրային բազմագույն քարտերի շարքի մեջ, որոնք դեռ կարելի է հեշտությամբ ձեռք բերել մեկ սթեռլինգով: Ֆրանսիայում այս ֆիլմը հրապարակ իջավ «Կարմիր սուլթանը» անունով: Անշուշտ այս անվանումը սուլթանի առաջադիմական անհավանական համոզմունքներին վերաբերող մի ակնարկություն չէր, այլ վերաբերում էր

այն արյան գույնին, որ անխղճորեն թափել էր Աբդուլ Համիդը: Ֆիլմը, դուրս գալով հրապարակ, ուժեղ տպավորություն գործեց. «Եվրոպայում իրականացած մեծագույն կինոարտադրությունը»՝ վստահեցնում էր «Էկրան Լիոնե» թերթը. «1908 թվականի Թուրքիայի վերակազմավորման գեղեցիկ պատկերը, որը համապատասխանում է մարդկանց հիշողության մեջ դեռ ներկա եղածին»: Լյուսիեն Ռեն, որ մի կերպ վաստակում էր իր արուստը՝ աշխատակցելով երեսուն սանտիմ արժող և առանձին պրակներով շաբաթական երեք անգամ լույս տեսնող *Film-Comple* հանդեսին, այդ ֆիլմի հիման վրա պատրաստեց մի կինովեպ մոդայական հին վաճառատների և խանութների պչրուհիների, երիտասարդ վաճառող աղջիկների, Փարիզի 14-րդ թաղամասի արագաշարժ կարուհիների, *Օբերվիլիեի* և *Լըվալուա-Պերեի* դեռահասակ բանվորուհիների, ինչպես նաև *Ռեքս*, *Նովելտի*, *Էդեն* և *Ռեժանս* սրճարաններում իրենց բազկաթոռներին պինդ կպած գույգերի համար:

«Արևելյան ճեպընթացը» հանգիստ սլա-

նում էր դեպի Կոստանդնուպոլիս...»: Կինովե-
պուն սա լավ սկիզբ էր: «Գնացքում կային տիտ-
ղոսավոր բազմաթիվ երևելի անձնավորու-
թյուններ...»: Ի՛նչ բախտավոր, երջանիկ մար-
դիկ: Վազոն-ռեստորանում համեղ ճաշատե-
սակներ՝ Մոնակոյի կտցար, այծյամի փափուկ
մսից պատրաստած կերակուր, մեկ շիշը երեք
ֆրանկ արժող Լիստրակ գինի և վեց ֆրանկ
արժող շամպայն: «Կոստանդնուպոլիս... Երևում
էին ոսկեգօծ միներալներ, մզկիթներ, նրբար-
վեստ կամ անճաշակ պալատներ, լուսաբա-
ցին և մայրամուտին լսվում էր ականջ ծակող
երկարածիզ երգը հարյուրավոր մուեզիանների,
որոնք դեպի Մեքքե էին ուղարկում իրենց ջերմե-
ռանդ աղերսն առ Աստված... Այստեղ մարդիկ
շնչում էին օծանելիքի ծանր բուրմունքը, վախե-
նում՝ հյուծված, նիհար շներից, խուլս տալիս՝
գերեզմանատներից, որտեղ իսլամական գե-
րեզմանների շուրջը թափառող անպարկեշտ
կանայք հրավեր էին ուղղում տղամարդկանց»:
Լյուսիեն Ռեն գործիմաց մարդ էր: Փարիզի
Դրնկերկ փողոցում նա աշխատում էր *Բիբի
Ֆրիկոտեն* և *Պիե Նիկըլե* հրատարակչի համար
(սրանց հերոսները նույնպես ծանոթ էին Կոս-

տանդնուպոլսին և արհամարհում, ծաղրում
էին թուրքերին): «Անորոշ ինչ-որ բանից,–
շարունակում էր վեց սու արժող այս կինովեպի
հեղինակը,– զգացվում էր, որ գտնվում ես մի
երկրում, ուր բռնապետությունը գործադրում է
իր արյունալի ավերները»: Անհանգստացնող
այս տեսարանում, որը վերաբերում էր *Կրեմ-
ների թագուհու* և *Ֆլո դիմափոշու* համար ար-
ված մի գովազդի (դրանք երիտասարդական
թարմություն ու հմայք են տալիս ձեզ), սերը և
քաղաքականությունը միաձուլվում էին իրար
հետաքրքրություն և ուժեղ հուզում առաջաց-
նող մի արկածախնդրությամբ:

Թերեզա անունով հերոսուհին՝ վիեննա-
կան օպերետի երգչուհիներից մեկը, լյուքս
վազոնով եկել էր Կոստանդնուպոլիս՝ ամուս-
նանալու Թալաք անունով խիզախ և ազա-
տախտի մի թուրք սպայի հետ: Այստեղ Թերե-
զան, որպեսզի փրկի գլխատվելու դատա-
պարտված իր սիրականին, ստիպված հանձ-
նվում է վավաշոտ սուլթանի պիղծ ցանկու-
թյուններին: Ներման արժանանալով՝ Թալա-
քը մեկնում է Սալոնիկ՝ միանալու երիտթուր-
քերին: «Նա կայացրել էր իր որոշումը. պետք

էր ամեն գնով փրկել Թուրքիան ոճրային մտքերով ցնորված մի միապետի արյունալի բռնակալությունից»: Արդ, մոտիկից տեսնելով բռնապետին, գուցե և արժանացած լինելով նրա ուշադրությանն ու սիրուն, գեղանի Թերեզան կարեկցանք, գրեթե համակրանք է զգում նրա հանդեպ: Չէ՞ որ սուլթանը սիրում էր իր փափկամազ անգորական կատվին և կամերային երաժշտությունը: «Ա՛հ, իշխանությունը սարսափելի բան է», հառաչում էր միապետը նրա առաջ: Թերեզան հասկանում էր նրան: «Ա՛հ, երևի սարսափ եմ պատճառում ձեզ: Այնքա՛ն շատ արյուն կա իմ ձեռքերի վրա»:— «Թերեզան, տարօրինակ կերպով զգացված, նայում էր նրա ձեռքերին, որոնք, սակայն, սպիտակ էին»: Մինչդեռ Սալոնիկում, իր գեղեցիկ նշանածից հեռու, հրապուրիչ Թալաքը ապստամբության սերմեր էր ցանում, կանավորների լեգեոններ կազմում և արշավում դեպի Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ էլ վերջանում էր կինոֆիլմը առանց հանգուցալուծման (որովհետև այն տևում էր միայն հարյուր ինը րոպե, իսկ կինովեպը տարածվում էր միայն տասնչորս էջի վրա): «Այն ժա-

մանակ Թալաք փաշան, որը երիտթուրքերի առաջնորդն էր, վերջապես ճանապարհ բաց անելով իր զորքերի միջով, որոնք խռնված էին իր շուրջը, մոտեցավ և շեշտված ձայնով գոռաց. «Աբդուլ Յամիդ, դուք գահից զրկված եք, ձեր իշխանությունը վերջացած է... Թուրքիան այլևս արյուն չի ուզում»: Սուլթանը խոնարիվեց սվիմների առջև: «Եվ Թալաքը հաղթական քայլերով շարունակելով առաջանալ պալատում՝ շուտով հանդիպեց Թերեզային՝ իր սիրելի նշանածին, որին վերանվաճել էր վերջապես: Նա ազատագրեց իր հայրենիքը մի բռնապետի ձեռքից, որի անհաշվելի ծանր ոճիրները դարերով պիտի հիշի մարդկությունը»: Վերջ:

Աբդուլ Յամիդի ուրվականը տեղ գտավ տակավին այն պատահական պատմությունների մեջ, որ *pulp fiction*-ի հեղինակներից մեկը՝ Արաբիայի նշանավոր հետախույզ Լաուրենսի բարեկամը, առաջարկում էր *Blue Book Magazine* և *Boston Sunday Globe* պարբերականներին հրատարակել: Դրանք ունեին հետևյալ վերնագրերը. «Իսթանբուլի շները», «Անիծյալ Աբդուլի գանձը», «Արևելյան ճեպըն-

թաց»։ Նշանակում է, թե Կարմիր սուլթանը անջնջելի հիշողություն էր թողել Արևմուտքի մարդկանց գիտակցության մեջ։ Աբդուլ Չամիդի տապալումը օրհնությունն եղավ նաև Եվրոպայի համար։

2

Եվրոպան, անակնկալի եկած, բարյացակամությամբ ուսումնասիրում էր այն, ինչ կոչում էր «ազատական շարժում թուրքիայում»։ Մեկնաբանողները մեկը մյուսի հետևից հաջորդում էին իրար՝ չափավորականներից սկսած մինչև ամենից անգիջումները։ Նույնիսկ այն մարդը, որ իր գրվածքներով սասանել էր ամբողջ Ռուսաստանը վերից վայր, Սանկտ Պետերբուրգի սովետի նախկին նախագահ Լև Տրոցկին, որը երազում էր տևական հեղափոխություն, իր տպավորությունները հանձնեց «Պրավդա» ամսուհով փոքրածավալ թերթին, որ հրատարակում էր Վիեննայում։ Նա իր խոսքն ուղղում էր այն մարդկանց, որոնք աշխարհագրական քարտեզ երբեք չէին տեսել, և հստակ լինելու գովելի մտահոգությամբ իրերը կոչում էր իրենց անուններով։ «Թուրքիան,– գրում էր նա,– գտնվում է

Բալկանյան թերակղզում, Եվրոպայի հարավ-արևելյան անկյունում: Անհիշելի ժամանակներից ի վեր այս երկիրը խորհրդանշել է լճացում, անշարժություն և բռնատիրություն: Այս տեսակետից Կոստանդնուպոլսի սուլթանը ոչնչով չի զիջում Սանկտ Պետերբուրգի իր եղբորը, նույնիսկ գերազանցում է նրան: Տարբեր ցեղերի և կրոնների պատկանող ժողովուրդներ (սլավոններ, հայեր, հույներ) ենթարկվել են դժոխային հալածանքների: Սուլթանի ժողովուրդն ինքն էլ (թուրք մահմեդականները) երջանկության մեջ չէր ապրում: Գյուղացիները փաստորեն ստրուկ էին դարձել վարչակազմի պաշտոնյաների և կալվածատերերի ձեռքի տակ: Նրանք աղքատ էին, տգետ՝ ենթակա նախապաշարումների: Այնտեղ կային քիչ թվով դպրոցներ»: Ահա այսպես էր արտահայտվում նա Վիեննայում իր աքսորի ժամանակ: Տրոցկին ի վերջո հարց էր տալիս իրեն, թե Արևմուտքում կազմավորված երիտթուրքերը համարձակություն կունենա՞ն, արդյոք, դիմակայելու այնքան դժվարին հիմնահարցերի և, որպես լավագույն լուծում, ընտրելու ժողովրդավարությունը, որին հավակնում են ուտքի ելած ազգերը:

Երիտթուրքերը հրապարակ էին իջել Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտե անունով, ինչ որ բարենշան էր: Շարժումը գլխավորում էին քաղաքացիական և զինվորական անվանի դեմքեր: Փարիզից եկել էին Ահմեդ Ռիզան՝ *Մեշվերեթի* տնօրենը, որը բնակություն էր հաստատել Լատինական թաղամասի Մոնժ փողոցում, և Բժշկական ֆակուլտետն ավարտած դոկտ. Նազիմը, որին մեծ սիրով ներկայացնում էին որպես «ազատական գաղափարների առաքյալը Փոքր Ասիայում»: Այս հեղափոխականները անհանգստություն պատճառող ոչ մի բան չունեին. Ահմեդ Ռիզան թողել էր խնամքով ձևավորված սպիտակ մի մորուք, հազին ուներ մեծ ճաշակով կարված երկայն մի սերթուկ և աշխատակցում էր պոզիտիվիստների կողմից հրատարակվող «Արևմտյան հանդես»-ին: Նա, որպես մոտիկ անձնավորություն, ներկա էր եղել Օգյուստ Կոնտի⁶

⁶ *Օգյուստ Կոնտ* (1798-1857) – ֆրանսիացի փիլիսոփա: Համարվում է ընկերաբանության հիմնադիրներից մեկը: Հեղինակել է «Պոզիտիվ փիլիսոփայության դասընթաց» անունով մի աշխատություն, որ հանդիսանում է պոզիտիվիզմի (դրապաշտության) հիմքը (Ծմբ. թարգմ.):

մարմարե արծանի բացման հանդիսավոր արարողությանը Սորբոնի հրապարակում և Մեծ ուսուցիչ Պիեռ Լաֆիտի (այն մարդու, որը եղել էր առաջադիմության և սեփականության գաղափարի մեծ ջատագովն ու Գիտությունների պատմության ամբիոնի վարիչը Կոլեժ դը Ֆրանսում) հուղարկավորության ժամանակ բռնել էր նրա դագաղի սև ժապավենը: Իր այս հանգամանքով էլ Ահմեդ Ռիզան որոշ հեղինակություն և վստահություն էր վայելում դիվանագիտական շրջանակներում: Նրա արբանյակը՝ դոկտ. Նազիմը, որի մազերը սանրված էին դեպի ետև, ուներ գեղեցիկ և վայելուչ արտաքին: Մի ուրիշ բժիշկ՝ Բեհաեդդին Շաքիրը, որը միացել էր այս խմբակին, խնամում էր նորածն փառավոր մի բեղ: Այս զինվորականներն իրենց փոքրաթիվ խմբերով գալիս էին Սալոնիկից, որը արդյունաբերական անբարեկարգ մի քաղաք էր: Մասոնական օթյակների հովանավորության տակ սրանք միաբանել էին իրար հետ՝ երդվելով իրենց դաշույնների վրա, և պատերազմելու վարժություն էին ձեռք բերել լեռներում: Սրանք էին գովաբանվում ամենից առաջ, որովհետև սրանք էին տապալել հասա-

րակական պարսավանքի արժանացած վարչակարգը: Հրամանատար էնվեր բեյը, որ ավարտել էր Ռազմական դպրոցը, շատ հասարակ էր պահում իրեն զինվորական իր համեստ համազգեստի մեջ: Ահմեդ Ջենալը առանձնանում էր միայն իր լայն և սև մորուքով: Արտասովոր միակ դեմքը, որ տարբերվում էր այս բոլորի մեջ, զորագնդի հրամանատարի տեղակալ Նիազի բեյն էր՝ դժնահայաց մի ալբանացի, գլխին՝ կլոր մի գդակ, որի վրա օսմաներեն տառերով արձանագրված էր *ֆեղայի վաթան* (զոհաբերված՝ վասն հայրենիքի): Հիրավի, Նիազին երկար կյանք չունեցավ: Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի անդամներն ընդհանրապես շատ չէին փայլում իրենց ինքնատիպ հագվածքով: Նրանք ավելի շուտ աչքի էին ընկնում օրինակելի պաշտոնատարների իրենց քայլվածքով: Այդպիսին էին, օրինակ, Թալաաթը՝ Փոստ-հեռագրատան նախկին պաշտոնյան, կամ փոքրիկ մի միակնոց կրող ելևնտագետ Ջավիդը, որի համար ասում էին, թե լավ հռետոր է: Իրար հետ ժողով կազմած այս մարդիկ բոլորն էլ քիչ թե շատ նման էին միմյանց՝ քաղաքացիները՝ քաղա-

քացիների նման, զինվորականները՝ զինվորականների: Ոմանք ֆես էին կրում, մյուսները՝ ոչխարի մորթուց պատրաստած փափախ: Բայց նրանք այստեղ չէին գտնվում պարզապես ցույց տալու համար իրենց: Նրանք մնում էին ստվերի մեջ, մինչ Կոստանդնուպոլսի փողոցները լցվում էին ցնծացող բազմություններով:

Ինչպես ամեն հեղափոխության ժամանակ, ժողովուրդն իր ծարավը հագեցնում էր ազատության մաքուր ջրով. սկսում էր հուսալ լավագույն մի ապագայի: Հայերը վերջին ծափահարողները չեղան: Թաքսիմի պարտեզներում հանպատրաստից բեմ բարձրացող ամբոխավարներ՝ ժապավեններով և կարմիր գլխանշաններով պճնված մարդիկ, կրակոտ ճառեր էին արտասանում եղբայրության և հավասարության մասին առանց կանգ առնելու: Առաջին օրերին եղան նույնիսկ այնպիսի դեպքեր, երբ երեկվա դահիճներից ոմանք հրապարակավ իրենց զոջումն էին արտահայտում 1896 թվականի զոհերի առջև: Մի լրագրող իր ծոցատետրում արձանագրում էր այդ օրերում տիրող մթնոլորտը՝ նշելով. «Շատ քաղցր,

շատ խաղաղեցնող գորովալից մի լայն շունչ փայփայում էր բոլոր մարդկանց սրտերը»: Ծաղիկներով և շլացուցիչ գեղեցիկ պաստառներով ծածկված սայլերի վրա խմբերով թառած հայեր, հրեաներ, հույներ և մահմեդականներ, ձեռք-ձեռքի բռնած, շարիշար անցնում էին Ջմյուռնիայի փողոցներով, մինչ զինվորական փողային նվազախմբերը հնչեցնում էին *Մարտելեզը* (ֆրանսիացի լրագրողները շատ էին սիրում նկարագրել այս զվարճալի տեսարանը): Իրենց զորանոցների առջև իշագերանների վրա նստած զինվորներ և սպաներ, օրորվելով աջ ու ձախ, արտասանում էին հայրենասիրական քառյակներ, ձեռքերի և դիմագծերի ճարպիկ շարժումներով արտահայտում պայթյուններով, կրակոցներով, բենգալյան կրակներով շահված դժվարին պատերազմները: Նախկին վարչակարգի հրամանով արգելված շարժումներն այժմ միանգամայն օրինական էին և ցանկալի: Անպարկեշտ փորագրանկարների փոխարեն, որոնք խաբեբայությամբ մի քանի դահեկանով գաղտնի փոխանցվում էին անամոթ օտարականներին, այժմ բարձրադաս վաճառվում

էին երեկվա այլասերված նախարարների ծիծաղաշարժ ծաղրանկարները: Ուրվանկարային տեսարաններ ներկայացնող ավանդական հին թատրոնի փոխարեն Պերայի կամ Իսթանբուլի գեղազարդ թատրոնի դահլիճները բեմադրում էին նորանշան հրաշալի ներկայացումներ, որոնք հրապուրում-քաշում էին մարդկանց, ինչպես նավթի լամպն է քաշում ճանճերին: Դրանք, սակայն, ամենից ավելի զգվանք էին պատճառում Աբդուլ Համիդին: Նրան կասկածանք, տհաճություն և հակակրանք էին պատճառում նաև բռնակով գործող կինոխցիկները: Գուցե դրա պատճառը Գետլիմգ զնդացիներն էին, որոնք այնքան ավերներ էին գործել և միևնույն ժամանակ այնքան ծառայություններ մատուցել, կամ գուցե այն մարդն էր, որը Ռուլտաբիյին ուղարկեց Բոսֆոր, բայց ինքն այնտեղ չէր այն պահին, երբ կինոխցիկում մեծ կրճտյունով և ոճրային եղանակով շարժման մեջ դրվեց երաժշտությունը: Նկարահանող գործիքն, ուրեմն, զգվեցնում էր սուլթանին, և նա արքունական հրովարտակով արգելել էր, որ բռնակի միջոցով գործող որևէ կինոստուփ որսա մինարեթների, շողշո-

ղուն զմբեթների կամ Բոսֆորի, Իշխանաց կղզիների, կնճռոտված դիմագծերով ճարպիկ նավավարների կողմից լատինական առագաստներով առաջնորդվող նավակների և տեղացի բնակիչների կենդանի պատկերները: Այդ արգելքների ժամանակն անցել վերջացել էր: Ռումինացի մի հրեա, զերծ ամեն տեսակ նախապաշարումից, հասարակ մարդկանց համար արտադրում էր Պաթե⁷ ընկերության հնարած ծակոտիներով ժապավենները, որոնք հայտնի էին *զվարթ աքաղաղ* խորհրդանշանով: Դրանք դուր եկան հասարակ մարդկանց: Այդ մարդիկ համախմբվում էին Սպանել գարեջրատանը, Վարիետեների թատրոնում, Կոնկորդիայում կամ Ֆեվզիե սրճարանի այգում՝ տեսնելու համար, թե իրենց նմանները՝ երկրագնդի սովորական մարդիկ, որոնք իրենց

⁷ Շառլ Պաթե (1863-1957) – Ֆրանսիացի հայտնի արդյունաբերող: Եղել է ֆրանսիական ձայնագրիչ մեքենաների արտադրության նախածեռնողը: 1896թ. իր եղբոր հետ հիմնել է Պաթե ընկերությունը: Նա զարգացրեց կինոյի ճյուղը Ֆրանսիայում՝ արտադրելով կինոժապավեններ, կինոֆիլմեր, կառուցելով ստուդիաներ և լաբորատորիաներ (Ճնթ. թարգմ.):

պես օսմանյան հպատակներ են, ինչպե՞ս են շարժվում պատի լայնքին տարածված սպիտակ, լուսավոր մի կտավի վրա:

Նորօրինակ գվարճությունների սիրահար, ամեն ինչով հետաքրքրվող քաղաքացիները խռնվում էին բլրի վրա՝ տեսնելու համար, թե Բլերյոն⁸՝ այն մարդը, որն իր թռչող մեքենայով կտրել-անցել էր Բոսֆորից ավելի լայն մի ծովի վրայով, ինչպե՞ս է ջախջախվում Տատավիա հեղեղատի վրա գտնվող փայտաշեն մի տան վրա: Փարիզյան նորածն զգեստներով և ձեռքի շքեղ պայուսակներով զարդարված վայելչագեղ կանայք հիմնում էին վիճաբանական ակումբներ: Կոստանդնուպոլիսն աշխուժանում և կենդանություն էր ստանում մինչ այդ նմանը չունեցող անսպասելի դեպքերով: Այս քաղաքն ականատես եղավ (ապշեցուցի՛չ փաստ) գործադուլների, որոնք տեղի ունեցան ապակեգործարանում, ծխախոտագործարանում, նավա-

⁸ *Լուի Բլերյոն* (1872-1936) – ֆրանսիացի նշանավոր օդաչու և ավիաշինարար: 1909թ. հուլիսի 25-ին օդային երթուղիով նա առաջին անգամ կտրեց Լա Մանշը՝ Պադը-Կալեից մինչև Դուվրի նավահանգիստը (Ծնթ. թարգմ.):

հանգստում, փոստային գործակալությունում և տրամվայի ընկերությունում: Համեստ պայմաններում ապրող մարդիկ, գործավորներ, լայն գոտիներ կապած բեռնակիրներ, ոչինչ չարժող անձեր, իրենց թևերը ծալած, նստում և ծխելով զրուցում էին իրար հետ: «Ի՛նչ տաղտկալի տեսարան, – բացականչում էին օտարականները: – Ի՞նչ են ուզում սրանք»:– «Պարոն, բնականաբար ուզում ենք աշխատանքային ժամերի նվազում և, բնականաբար՝ աշխատավարձի հավելում»,– պատասխանում էին նրանք: Սակայն դա պարզապես երազանք էր, պատրանք, ցնորք էր ու բանդագուշանք: Հույն, թուրք, հայ, հրեա և բուլղարացի այն մի քանի բանվորներն ու մտավորականները, որոնք միասնաբար գեղեցիկ գաղափարն էին ունեցել Կոստանդնուպոլսում ստեղծելու եվրոպական առումով սոցիալ-դեմոկրատական մի կենտրոն, անսպասելիորեն բախվեցին կոշտ իրականությանը և դատապարտվեցին անժամկետ բանտարկության կամ աքսորի, որովհետև մինարեթների երկրում տեղ կար միայն մեկ գաղափարի համար:

Է

Օրերից մի օր նրանք, ովքեր, փառամոլությունից փքված, եկել էին Փարիզից կամ Սալոնիկից, Լոնդոնից, ժնկից կամ Կահիրեից և որոնք, թեև նվաճել էին իշխանությունը, բայց վարանում էին գործի դնելու այն, որոշեցին վերջապես, որ պետք էր մի քայլ անել դեպի Առաջադիմությունը: Նրանք չգիտեին՝ ինչպես շարժվել հաջողության հասնելու համար: Եվ քանի որ հարկավոր էր սկսել մի ծայրից, նրանք ամենից առաջ ձեռնամուխ եղան ազատվելու քաղաքի շներից:

Կոստանդնուպոլիսը զուրկ էր առողջապահական ամենատարրական պայմաններից: Այս մարդիկ ամեն օր ստուգում էին այդ պայմանները, քանի որ փորձառություն էին ձեռք բերել արևմտյան մայրաքաղաքների սրճարաններից և Մակեդոնիայի գորանոցներից:

Արդ, Կոստանդնուպոլսում, անկասկած տարիներից ու դարերից ի վեր, արծակ-համարծակ թափառում էին հազարավոր շներ՝ դեղին շներ, մոխրագույն շներ, սպիտակ ու սև շներ, սրածայր դնչերով շիկավուն շներ, որոնք մասնավոր մի ընկերություն էին կազմում և իրենց թվով ու վերին աստիճանի ընկերական իրենց բարքերով վերջերս գրավել էին մի քանի գիտնականների ուշադրությունը: Շները (դա հազվագյուտ բան էր) կատարելապես բարեկամական հարաբերության մեջ էին կատուների հետ և այդպիսով հանդուրժողության զարմանալի մի ձգտում էին ցուցաբերում քաղցրությամբ և ընկերաբար ապրելու նրանց հետ: Նրանք սիրված էին հասարակ ժողովրդի կողմից, բայց մի քանիսի կողմից էլ՝ արհամարհված: Այն օրից, երբ քաղաքական նպաստավոր փոփոխությունների բերումով դոկտ. Շաքիրը պատասխանատու մի պաշտոն էր զբաղեցնում բժշկական ֆակուլտետում, շներին օգտագործում էր որպես լաբորատորիայի կենդանիներ: Եվ շները, անսխալական բնագողով, փախչում էին նրանից, ինչպես ժանտափտից, կատաղությունից և խոլերայից: Այս կամ

մի այլ պատճառով որոշում կայացվեց վերևից ամեն գնով վերացնել թափառական շներին, համարծակ մի գործողություն, որ առանց հաջողության հասնելու փորձել էր Մահմուդ Երկրորդը՝ մեծապատիվ Մահմուդը, այն մարդը, որ 1826 թվականի հունիսին մեկ օրվա ընթացքում ոչնչացրել էր այս հանդուգն *ենի-չերիներին*. մի լուրջ գործողություն, որ առիթ տվեց զանազան հրապարակումների (դրանց հետքը կարելի է գտնել «Ընդհանուր և գործնական առողջապահություն» հանդեսում): Փարիզի Պաստյորյան հաստատության⁹ ներկայացուցիչներից մեկը շների վերացման համար ներկայացրեց արդյունաբերական և ընդհանրացված եղանակով իրականացվող մի ծրագիր, որով, մարդկանց աչքերից հեռու, զազախցիկների միջոցով կարելի էր լուծել այդ հարցը, որը թվում էր շատ խնայողական ու ապագայի արժանի, և որը, ըստ նրա կարծիքի, այն առավելությունն ուներ,

⁹ Պաստյորյան հաստատություն – ֆրանսիացի հայտնի գիտնական Լուի Պաստյորի (1822-1895) հիմնադրած մանրէաբանական հաստատություն Ֆրանսիայում (ՃՆթ. թարգմ.):

որ թույլ կտար, առևտրական նկատառումներով, կորստից փրկել խեղդամահ եղած շների մնացորդները՝ մազերը, մորթիները, ոսկորները, ճարպերը, սպիտակուցային գոյացությունները և «նույնիսկ փորոտիքը»: Սակայն երիտթուրքերը վախենում էին, որ այս խորամանկ անձը պահանջեր, ինչպես հաճախ անում են օտարականներն այս երկրում, գործառնությունների համար չափազանց բարձր մի տոկոս: Եվ նրանք նախընտրեցին գործել ավանդական եղանակով, որը նվազ ծախսատար էր, թեև ավելի տեսանելի:

Քաղաքային զինվորներով շրջապատված անգործ մարդիկ, որպես գործարքային աշխատողներ, հավաքագրվեցին, որպեսզի շարժուն խեղդող օղակ ունեցող երկար պարանների և ձուլածո արքանների օգնությամբ բռնեն գանազան թաղամասերում թափառող շներին: Այս ամբողջ գործն ավարտվեց տասնհինգ օրում: Կենդանիներին հայտնաբերում էին, կալմեջ անում, հետապնդում, խցկում մի անկյուն և բռնում: Շները կռվով կամ առանց կռվի հանձնվում էին, արգելափակվում սայլակների վրա դրված վանդակներում, ապա մակույկներ-

րով տարվում դեպի իրենց ճակատագիրը: Այս տեսարանին ներկա եղողներից մեկը նշում էր, որ շները, որոնք սովորաբար շատ կռվազան են լինում, երբ գրգռում են նրանց, այս դեպքում, սակայն, միանգամից դադարում էին դիմադրելուց. «նրանք մնում էին մեկը մյուսին սեղմված, տրտում և լուռ: Ջարմացած և միաժամանակ նեղված՝ մի հայացք էին գցում քաղաքի վրա, որը երկար ժամանակ հյուրընկալել, իսկ այժմ իր ծոցից դուրս էր նետում իրենց: Ասես նրանք հարցնում էին միմյանց, թե ի՞նչ հանցանք են գործել, խորհում էին մարդկանց փոփոխամտության և ապերախտության մասին և կանխատեսում այն սարսափելի ճակատագիրը, որ սպասում էր իրենց»: Մարմարա ծովի անմարդաբնակ, ժայռոտ մի կղզյակի վրա, առանց ջրի ու սննդի, սպասում էին մահվան: Նրանք մնում էին կանգնած ծովափի կլոր ու ողորկ խճաքարերի վրա, ականջները դեպի ետև, անշարժ, ապշությունից սառած: Կարելի էր հաշվել նրանց կողոսկրները: Թափանցիկ և թեթև օդը շուտով լցվեց նրանց աղիողորմ ոռնոցներով՝ Բոսֆորից և Ոսկեղջյուրից հեռու: Ապա աղմուկը

նվագեց, թուլացավ և բոլորովին դադարեց: Հասարակ ժողովուրդը սաստիկ ընկճված էր և տխուր: Բայց Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի ծրագիրն ու կամքը կատարված էր:

Այդ օրերին, այդ գիշերներին, այդ ժամերին և այդ րոպեներին տեղի էին ունենում այլ իրադարձություններ, որ ժլատ մի տեղեկատվության պատճառով մարդիկ անգիտանում էին: Այն պահին իսկ, երբ երիտթուրքերի բանակն իր հաշիվը մաքրում էր շների տոհմի հետ, կայսրության տարբեր շրջանների հայ ազգաբնակչությունը տեսավ, որ հանկարծակի իր վրա են խոյանում գլխատիչների, ավազակների և մարդասպանների մշտնջենական խմբերը: «Անկարելի է տակավին ճշգրիտ մի գաղափար տալ այդ տեսարանների մասին և ոչ էլ տալ սպանվածների մոտավոր թիվը», տեղեկացնում էին Ֆրանսիայում հրատարակվող թերթերը 1909 թվականի մայիսի 15-ին: Ադանայում, Քեսաբում, Լաթաքիայում, Բայազետում, Անտիոքում մարդասպանները ծրագրված կերպով կատարեցին իրենց գործը: *Վիկտոր Յուլզո* գրահանավի նավաստիներն այնպիսի հստակությամբ են լուսանկարել ալիք-

ների վրա ծփացող մարմինները, որ նայողին ահավոր անձկություն են պատճառում: «Երեք հազար հայերի դիակներ նետվեցին Ադանայից անցնող Սիհուն (նախկին Կյուղնոս) գետը: Այժմ այս գետը ձնհալի պատճառով հոսում է հեղեղի նման, և դիակները, այս ու այն կողմ գլորվելով, գնում են դեպի ծովը, որը գտնվում է քսան կիլոմետր հեռու: Այդ դիակները, քանու հոսանքից քշվելով, սկսում են երևալ ջրերի երեսին, ծովեզերքի ամբողջ երկայնքով, և եվրոպական ռազմաճակատը կարող են տեսնել, թե ինչպես դրանք, հերձատված և ուռած, դանդաղորեն քշվում-գնում են ծովափի երկայնքով... Հայտնի է չորս-հինգ տարեկան մի աղջնակի դիակը: Հայտնի է նաև ստորին որովայնից մինչև ծնոտը բացված մի տղամարդու դիակը, որի թևերն ու սրունքները կտրված են, ինչպես սպանդանոցի անասուն...» (Ֆրանսիացի մի սպայի նամակից՝ ուղղված Փարիզի «Ֆիզարո» թերթին):

Սահմանադրական զինվորներ, իրենց ֆեսերին չալմա փաթաթած հետադիմական ջուկատներ, երիտթուրքեր և Լեռան ծերունին, առհավակյան մի կատաղությունից բռնված,

լծվել էին ընդհանուր գործի: Ասես դա անխուսափելի ճակատագիր լիներ: Իշխանությանը տիրացած երիտթուրքերը կատարելապես սողոսկել մտել էին դարավոր ավանդության մեջ: Հաստատված է, որ այդ ժամանակ ընդհանուր առմամբ քսան հազար հոգի բնաջնջվեցին այրվելով, մորթվելով, մորթագերծ լինելով և անդամահատվելով: Ով չէր հավատում ճակատագրին, չար բախտին, անեծքներին կամ ազգային ոգու հավիտենությանը, կարող էր այս ողբերգական դրվագների պատասխանատվությունը գցել միայն երիտթուրքերի և նրանց կառավարության քաղաքականության վրա, որը ճիշտ հակառակն էր այն քաղաքականությանը, որ նրանք հռչակել, բարձրաձայն հայտարարել, խոստացել էին իրենց արքայի ժամանակ: «Նրանց հակահեղափոխական բնույթը հետզհետե ավելի հստակ կերպով գուշակել էր տալիս նրանց իսկական ծրագիրը, և նրանք չուշացան շատ բնական կերպով վերահառնալ այդ քաղաքականությանը՝ իրենց նախնիների տիրակալական այն եղանակներին, որ կիրառում էր Աբդուլ Համիդը. պարբերաբար կազմակերպել արյան լողանքներ՝ վա-

սալ ժողովուրդներին հանելով մեկը մյուսի դեմ և արևելյան եղանակով անխնա շահագործել գյուղացիությանը: Այս երկու մեթոդները հանդիսանում էին պետության գոյությունը պահող երկու հաստատուն սյուները»: Այսպես էր արտահայտվում եվրոպացի առաջադեմ կանանցից մեկը՝ Ռոզա Լյուքսեմբուրգը, որին Վիլհելմ Երկրորդը պահում էր բանտում: Այսպիսին էր այն վերջնական դատողությունը, որ նա իր զնդանի խորքից ձևակերպում էր Թուրքիայի տերը դարձած Սիւլթան և Առաջադիմություն Կոմիտեի մասին:

Ը

Որ այս որոշակի ժամանակահատվածում
Թուրքիան անցկացրել է փորձություն փորձու-
թյան հետևից, դա աներկբա է: Տրիպոլին և Կի-
րենայիկան սահուն-զնուն էին նրա մատների
արանքից, Բալկանյան թերակղզուն առաջա-
ցած խռովությունները փորացավ էին տալիս
նրան: Անկուշտ իտալացիները թնդանոթա-
ծգությանը յուրացնում էին Բերենիկեն, Կյուրե-
նին և աֆրիկյան անապատի հնադարյան
ավերակները: Սոնտենեգրոյի թագավորը պա-
տերազմ էր հայտարարում Թուրքիային. այդ
պատերազմին խառնվում էին Բուլղարիան,
Սերբիան և Հունաստանը. սերբերը՝ ոստիկա-
նական գդակներով, հույները՝ կեպիներով,
իսկ թուրքերը՝ չալմաներով: Սրանք ջորիների
նման բեռնավորված, զինվորական պայու-
սակներն իրենց մեջքին, իրար էին փնտրում և

կռիվ մղում Ալբանիայում, Մակեդոնիայում, Մոնաստիրում, Կունանովոյում, Յանինայում, Վարդարի հովտում և Դավատի կիրճում: Բուլղարացիները խորանում էին Թրակիայում: Կարճ ասած՝ օսմանյան Մեծ Թուրքիան թուլանում էր, կազմալուծվում, բզկկ-բզկկ լինում: Զինվորների երկար շարաններ ձգվում էին ընդարձակ դաշտավայրերում՝ փամփշտակալներ կապած իրենց իրանների շուրջը և Մարտինի-Անրի մակնիշի միփողանի հրացաններ դրած իրենց ուսերին: Ծանրաշարժ ձիեր դարուփոս ճանապարհներով քաշ էին տալիս թնդանոթներով ծանրաբեռնված սայլեր կամ իրենց մեջքի վրա կրում ռազմամթերքով լի արկղեր և լեռնային ունբարձակ մեքենաներ: Այն անվերջանալի ճանապարհները, որ զինվորներն ստիպված էին կտրել ոտքով, այնքան թուլացնում, ուժասպառ էին անում նրանց, որ նրանք հազիվ կարողանում էին պառկել կողքի՝ տաքանալու համար վառվող կրակներից մոտիկ: Ուտելու համարյա ոչինչ չկար, որ լցնեին իրենց ստամոքսը: Հացը, տաք ապուրը ակնթարթային մի հիշողություն էին միայն: Հարկավոր էր գիշերը վեր կենալ ու գաղտագո-

ղի գնալ ձեռք բերել լքված շտեմարաններում մնացած ցորենի կամ եգիպտացորենի հատիկներ: Երբ որ մեկ կամ մյուս կողմում գործը դեպի վատն էր գնում, պատերազմողներն, իրենց սպաներով հանդերձ, իրենց ոտքերը քամում դեմ տված՝ անհոգ պառկում էին:

Երիտթուրքերը իրարահաջորդ այս պատերազմների վրա էին հիմնում իրենց ստահող առասպելները և հավատում իրենց արդարացիությանը: Շրջապատված դիվահարների հսկայական մի բազմությամբ, որոնք բարձրադաղակ գոչում էին՝ «Կեցցե՛ պատերազմը», «Կեցցե՛ Միությունը և Առաջադիմությունը», էնվերը, Բարձր Դռան շենքին, հենց իր ձեռքով վերացրել էր մի նախարարի՝ նրա աչքի մեջ արծակած իր մի գնդակով: Թալաթի հետ միասին նրանք բռնի ուժով և սպառնալիքով արդեն անգոր դարձած Մեծ վեզիրից կորզել էին իր հրաժարականը և նրա փոխարեն նշանակել իրենց մարդկանցից մեկին: Օրենքը՝ ամեն բան անելու և ամեն բան քանդելու այդ գերագույն կարողությունը, նրանց էր պատկանում: Նրանք երկչուտ, թույլ մարդիկ չէին, նրանք կարողանում էին ներկան ենթարկել իրենց

կանքին: Մի օր Խորհրդարանում (որովհետև հեղափոխությունից ի վեր Թուրքիայում գոյություն ուներ մի խորհրդարան), երբ Բուսիոս էֆենդին՝ Սերֆիջիեից ընտրված մի պատգամավոր, գանգատվում էր հույն վաճառականների նկատմամբ ցույց տրված անարդար և թշնամական վերաբերմունքից, որոնց չէր թույլատրվում ազատորեն վաճառել իրենց ձիթապտուղներն ու սարդինները, հանկարծ նախարարների զբաղեցրած նստարանների կողմից նրա խոսքը կտրեց Թալաաթը՝ ասելով. «Լռի՛ր, մենք քեզ ճանաչում ենք»: Հույն ներկայացուցիչը, որ խստաբարո մի մարդ էր, դիմադարձեց նրան՝ ասելով. «Դու ի՛նքդ պետք է լռես, դու ինձ չես վախեցնում, դու չգիտես, ուրեմն, որ ես խոսում եմ ազգային այս բարձր ամբիոնից, դու իմ աչքին մի մրջյուն ես միայն»: Արդ, Թալաաթը գիտեր, որ ինքն ամեն ինչ է, բացի դրանից: Նա պատգամավորին կոչեց *քերաթա*¹⁰ և *էֆշքիե*¹¹, որ կարող է նշանակել՝ *կոտոշավոր, անկիրթ շինական կամ ստա-*

¹⁰ *Քերաթա* – թուրքերեն՝ խորամանկ, խաբող, ստահակ:

¹¹ *էֆշքիե* – թուրքերեն՝ ավազակ:

հակ: Մի ուրիշ անգամ, երբ Ջոհրապ էֆենդին՝ Կոստանդնուպոլսի պատգամավորը, երկարորեն խոսում էր երկաթուղու ընձեռած բարիքների մասին, երբ նրան հակաճառում էր ալբանացի Իսմայիլ Քենալ բեյը, և երբ վիճաբանությունը, շեղվելով, ի վերջո հանգեց շռայլված ավելորդ վարձատրությունների, պարգևների, մանր ծառայությունների համար սրան-նրան տրված նվերների հարցին, երիտթուրքերը, զայրացած, ոտքի ցատկելով, հարձակվեցին իրենց հակադրվողների վրա և Խորհրդարանի ներսում ապտակեցին ալբանացուն՝ աններելի վիրավորանք հասցնելով նրան: Երիտթուրքերը ծայրահեղ նվիրվածություն չէին ցուցաբերում Խորհրդարանի հանդեպ: Նրանք նախընտրում էին սահմանափակել անհատի ազատությունը: 1914 թվականին նրանց ձեռքում էր գտնվում բացարձակ իշխանությունը: «Հարկավոր է, որ մեկնումեկը կառավարի Թուրքիան, – ասում էին նրանք, – իսկ ինչու՞ ոչ մենք»: Թալաաթ փաշան Ներքին գործոց նախարար էր, էնվեր փաշան՝ Ռազմական նախարար, Ջենալ փաշան՝ Ծովային նախարար: Մեկ բռնակալի փոխարեն Թուրքիան վաստակել էր

երեքը: Սրանց հետևում, կիսաստվերի մեջ կանգնած էին Նազիմը, Շաքիրը, նրանց աշակերտների գունդը, ինչպես նաև Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի քարտուղար Սաիդ Չալիմը որպես Մեծ վեզիր:

Երբ 1914թ. հունիսի 28-ին Ավստրիայի մեծ դուքս Ֆրանսուա Ֆերդինանդն սպանվեց Սարաևոյում մի սերբ ազգայնամուլի կողմից, երբ ֆրանսիացի ժամ ժորեսն ընկավ ծայրահեղ աջակողմյան մի մուլագարի արձակած գնդակից Կրուասան սրճարանում, երբ ամբողջ Եվրոպան միանգամից հայտնվեց պատերազմի մեջ, Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեն, դեռևս աշխույժ և պատրաստ նոր արկածախնդրությունների, թեքվեց Վիլհելմ Բ կայսեր կողմը: Դժվար էր գուշակել, թե երիտթուրքերը ինչ էին սպասում այդ պատերազմից: Չեշտ չէր կարողալ, թե ի՛նչ էր գրված նրանց ուղեղում: *Ոչ ոք նրանցից, ովքեր փորձել են հասկանալ մթին խորհուրդը, նշում էր հին իմաստուններից մեկը որպես պատգամ, դեռ մի քայլ չի արել խավարի շրջանակից դուրս:* Բայց հին իմաստուններն անտեսվել էին: Դոկտ. Նազիմը խանդավառ բանաստեղծ-

ներից փոխ էր առել այն ժամանակ որոշ դրապաշտ փիլիսոփաներից և ընկերաբաններից (սոցիոլոգներից) վերցված գնահատանքի արժանի մի գաղափար, որ բժախնդիր բժիշկներ, դյուրաբորբոք փաստաբաններ և հետամնաց ուսանողներ գրավիչ էին գտնում, մի գաղափար, որ առաջին հերթին հրապուրում էր գոռոզ զինվորականներին, մի գաղափար այնքան կախարդիչ, որ գերի էր դարձնում ինչպես արդիական մտքերով տարված անձանց, այնպես էլ հնամուլ զանգվածներին. դա ցեղի, նախնիների, հողի, արյան, ցեղաբանական ազգի, էթնիկական արմատի գաղափարն էր՝ *թուրքիզմը*: Թուրքիան, Մեծ Թուրքիան, գտարյուն Թուրքիան, *Թուրանը*, Պանթուրանիզմը: *Türk Yurdu, Türk Ocađı*¹²: Այս գաղափարը տափակ էր, հասարակ, բայց՝ ոճրածին: Ամբողջ Եվրոպան դոփում էր խրամատներում: Անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, հունգարացի, ռուս, մոլդովացի զինվորները՝ սրանք բոլորը թաթախվել մնացել էին ցրտի, ցեխի, ռումբերի խլացուցիչ աղմուկի մեջ: Մեծ Սերբիան, Մեծ

¹² *Türk Yurdu, Türk Ocađı* – թուրքերեն՝ թուրքական հայրենիք, թուրքական օջախ:

Գերմանիան, Մեծ Ռուսաստանը, հավիտենական Ֆրանսիան՝ յուրաքանչյուրը կրկնում էր իր փոքրիկ հանգերգը, յուրաքանչյուրը պաշտպանում էր մսի իր յուղոտ պատառը: Պատերազմը՝ աշխարհի միակ հիգիենան, ամենուրեք երգում էր Մարինետտին¹³, թիթեռնաձև փողկապով այդ ֆուտուրիստը:

1914թ. նոյեմբերին Կոստանդնուպոլսում, Թալաթ փաշայի հայացքի տակ, Շեյխ-ուլ-Իսլամը Ջիհատ հայտարարեց: Փողոցներում Մարգարեի կանաչ դրոշները խառնվում էին մահիկով և սպիտակ աստղով զարդարված կարմիր դրոշակներին: Ցուցարարները մի լավ գործ կատարած լինելու համար փշրեցին հայկական վաճառատների մի քանի ցուցափեղկեր:

¹³ Ֆիլիպպո Թոմատո Մարինետտի (1876-1944) – իտալացի գրող և բանաստեղծ, ֆուտուրիզմի (=պագայապաշտության) սկզբնավորողը Եվրոպայում: 1909–1912թթ. ֆուտուրիզմը տիրապետող գրական հոսանք էր համարվում Եվրոպայում (Ծնթ. թարգմ.):

Թ

Էնվեր փաշան դարձավ գլխավոր հրամանատար՝ սպարապետ: Ջեմալ փաշան իր գեղեցիկ նոր համազգեստի բաճկոնի վրա, որն ուներ ոսկեբանված սքանչելի ուսադիրներ, ցուցամոլությամբ կախում էր իր պատվանշաններն ու երկաթյա Խաչը: Չար լեզուներն այն մարդկանց, որոնք հիշում էին նրանց խոնարի ծագումը և տեսել էին նրանց վերելքը, հաստատում էին, որ Ջեմալը գիտեր մանավանդ լավ կռվել պոկերի սեղանի շուրջը «Արևելյան շրջանակում», իսկ Էնվերն ավելի այգեպանի քայլվածք ուներ, քան զորավարի: Գուցե դա ճիշտ էր: Բայց նրանք գիտեին նաև մարդկանց կախել եռոտանի կախաղանների վրա Բայազիդի հրապարակում կամ Դամասկոսում և ժառանգել ըմբոստացած երևելի անձանց հարստությունը: Միայն մեկ գործարքից

Ենվերն իր գրպանն էր իջեցրել քառասուն միլիոն գերմանական ոսկի-մարկ: Այդպիսի գործերում Ջեմալը նույնպես անճարակ մեկը չէր: Այս վերջինը, վկայում էին ոմանք, նրան հակառակ, ուներ *մարդասպանի դիմագիծ*, որ օտարականների մոտ քողագերծում էր այն դահիճը, որ նա իրականում էր:

Ջեմալ փաշան բարի դեմք չուներ: Նրա մորուքը, որը ծածկում էր ամբողջ դեմքը, անկասկած այդ ժխտական տպավորության անմիջական պատճառն էր ավելի, քան այն կրակը, որ լավիլիզում էր նրա ներաշխարհը և նկատելի էր նրա աչքերում: Այդ նույն աչքերը, սակայն, որոնք առանց այլևայլի հեղինակագրկում էին նրան, ցույց էին տալիս այնպիսի մի նուրբ խելամտություն, որի հետ ենվեր փաշան չէր կարող մրցել:

Որ ենվերը գեղեցկադեմ, ինքնահավան մի մարդ էր, դա ակնհայտ էր. բայց նա իր գրասենյակում կախել էր Նապոլեոն Բոնապարտի դիմանկարը, որպես պատերազմների, ծածուկ հնարամտությունների և ուրացությունների մեջ փորձառու մի զորավարի, և երբ նա խոսում էր, նրա գործածած բառերի հինգերորդը,

եթե ոչ առաջինը, միշտ լինում էր՝ «ես»: «Ես գոհ եմ ինձանից», կրկնում էր նա հաճույքով: Իմանալով, որ *Վեդրինը և Մարկ Բոնիե*¹⁴ արագ թռիչքով կտրել-անցել են Տավրոսյան ձյունածածկ լեռնաշղթան, ինքն էլ հղացավ Կոստանդնուպոլիս-Ալեքսանդրիա օդային երթուղու գաղափարը, երթուղի, որի ընթացքում ահավոր վախճան ունեցավ փոս ընկած այտերով իր համհարզը՝ Սելիմ Սադիք բեյը: Այդպիսին էր այն զինը, որ հարկավոր էր հատուցել երբեմն: Ջինվորական կեցվածքով, թևերը խաչածևած, իրանը թեթևորեն շեղ պահած, ծնոտը բարձր. ահա այսպիսի դիրքով էր պատկերված Ենվերը գեղեցկացված փոստային բացիկներում: Իր զինվորական պայուսակում դրված այլևայլ առարկաների կողքին նա իր հետ Տրիպոլի էր տարել *Գյոթեի Ֆաուստը*՝ գոթական լեզվով¹⁵ դարերի խորքից եկած այն մոգական առասպելը, սարսափազդու, բայց զարմանահրաշ պատմությունն անհայտ ծագումով բացառիկ մի էակի՝ *փիլիսոփաների փիլիսոփա-*

¹⁴ Ժյուլ Վեդրին, Մարկ Բոնիե – ֆրանսիացի հայտնի օդաչուներ (Ծնթ. թարգմ.):

¹⁵ *Գոթական լեզու* – Յին գերմաներեն:

յի, ամենագարշելի անասունի և բազմաթիվ սատանաների այն կոյանոցի¹⁶, որին մի դաշինք կապում էր բոլոր փայլուն հաղթանակներին, մեծամեծ բոլոր պատիվներին նրա կյանքի հաշված տարիների համար: Սալամանդրայի՝ կրակի ոգու, կամ օդի դիվական ոգու չարաոյություններով, բյուրեղյա սրվակների մեջ իրենք իրենց վրա գալարված արու դևերի ոգեկոչումով, մոգական անիմանալի խոսքերով, երիտասարդացնող տռփահարույց ըմպելիքներով, կենսատու էլիքսիրներով և քրքումի, հավելեխնկի, համպարի, ծիրանագույն վարդերի նուրբ շափրակների, փշրված թարմ ոսկրածուծերի և երևակայական այլ նյութերի խառնուրդներով չէ, որ էնվեր փաշան ուզում էր նվաճել հավիտենությունը, այլ՝ իր գործերով: Նա հավատում էր իր աստղին: Նա ամուսնացավ Օսմանի վավերական որդիների սերնդից մի սուլթանուհու հետ և շռայլորեն ապրեց շքեղ թաղամասերում: Գալով Թալաթին, որը նույնքան հաղթանդամ էր և ուժեղ, որքան էնվերը փոքրակազմ էր ու նիհար, պարծենկո-

¹⁶ Ընդգծված այս բառերը բնագրում գրված են լատիներենով (Ծնթ. թարգմ.):

տությունը չէր պատշաճում նրան: Նա բավարարվում էր իր տանը նստած՝ ջին խմելով, առանց երևալու ուրիշներին գործի լծելով, որպեսզի որևէ մեկից առաջ իմանա, թե ինչ է նյութվում օսմանցիների մոտ՝ շնորհիվ այն ամենաարդիական գործիքների, որոնց կիրարկումը սովորել էր, երբ փոստ-հեռագրատան պաշտոնյա էր տակավին: Ահա այսպես է, որ այս երեք փաշաները, յուրաքանչյուրն իր տրամադրություններով, յուրաքանչյուրն իր հակումներով, մեկնեցին պատերազմի:

Ներգրավված լինելով Առանցքի պետություններ¹⁷ կողքին՝ թուրքական բանակը կռվում էր Կովկասում, Սուեզում և Դարդանելի նեղուցներում: Ռուսները մեկ առաջանում էին, մեկ հետ էին քաշվում: Անգլո-ֆրանսիացիները ցամաք էին ելնում Գալիպոլիում: Անգլո-հնդիկները իրենց աչքերն ուղղել էին դեպի Բաղդադ և Միջագետք: «Այս քյոփեքները (շները) պղծում են մեր սրբազան հողը», մռթմռթում էր էնվերը: Թուրքական բանակը պաշտպանում էր իր կայսրությունը: Ժամանակը եկել էր պար-

¹⁷ Առանցքի պետություններ էին կոչվում Գերմանիան և Ավստրո-Յունգարիան (Ծնթ. թարգմ.):

գելու դրոշակները, ցույց տալու երիտթուրքերի անսահման փառասիրությունը և վերջապես կերտելու իրենց երազած Թուրքիան: Էնվեր փաշան՝ մեծ հրամանատարը, կտրեց սարու ձոր՝ հարձակվելու համար թշնամու վրա ցուրտ ձմռանը, հյուսիսային սահմաններում, Սարըղամիշում: «Չաղթանակն ապահովված է», հոխորտում էր նա: Բուքը սուլում էր ուժգին, մտրակում զինվորների դեմքերը, փայտացնում նրանց մատներն ու մարմնի անդամները, թափանցում հագուստներից ներս: Անվերջանալի մի փոթորիկ աչքից ծածկեց օսմանյան երրորդ բանակը: «Եթե ձախողվեմ, – ասում էր Էնվերը հերոսներին վայել խոռխոռ ձայնով, – ապա կմեռնեմ իմ բանակի վերջին զինվորի հետ»: Դա նշանակում էր առաջանալ անիմաստ կերպով: Նրա հետևակ զինվորները խրվում էին ձյան մեջ այլևս երբեք վեր չկենալու համար: Ութսուն հազար զինվոր: Ի վերջո Էնվերն իր միտքը փոխեց: Նա ավտոմեքենա մատեց և գնաց Կոստանդնուպոլիս: Շուկները տարածվում էին, անցնում բերանից բերան. «Էնվեր փաշան անհետացել է», «Էնվերը փախուստի մեջ է»: Պարտությունը սաստիկ հու-

գել էր նրան: Նա գունատվել էր: «Ի՞նչ եղավ», հարցրին նրան: «Կռվեցինք, այդքան», խոստովանեց նա ցավով: Եվ դրանից հետո ոչ մեկին թույլ չտվեց արտասանել Սարըղամիշ անունը: Բոլորը հնազանդվեցին նրան, որովհետև նա էր ղեկավարը:

Սակայն Օսմանյան կայսրության մյուս ժայրին Ջեմալը իր բախտն էր փորձում: Լսած լինելով, որ Եգիպտոսը՝ բոլոր թագավորությունների մեջ այդ օրհնված հին թագավորությունը աշխարհի բանալին է, նա իր շարասյուններն առաջ շարժեց Սինայի անապատի միջով: Չէ՞ որ իրենց հաղթանակներն այդպես էին ապահովել պարսիկների և մեդագիների թագավոր Կամբիզը¹⁸, նրանից հետո՝ Արտաքսերքսեսը և ապա՝ Մեծն Ալեքսանդրը, որի փառքը գովաբանում են դարերը:

Մի օր, երբ խամսինը¹⁹ իր կիզիչ հողմապտույտներով բարձրացնում էր ավազը՝ մթագ-

¹⁸ Կամբիզ (շուրջ 600-550թթ.) – Պարսկաստանի Աքեմենյան դինաստիայի թագավոր (Ծնթ. թարգմ.):

¹⁹ Խամսին (արաբերեն՝ հիսուն) – Անապատային խորշակ եգիպտոսում, որ փչում է երբեմն մինչև հիսուն օր (Ծնթ. թարգմ.):

նելով հորիզոնն ու երկինքը, Ջեմալ փաշան իր զորագունդը, հեծելազորը, արաբական իր արագընթաց ուղտերը և 270 տրամաչափի թնդանոթներն արձակեց Իսմաիլիայի վրա: Նա մտածում էր, որ Աստծու օգնությամբ և գերմանացի հնուտ ռազմագետների շնորհիվ կտիրանա տաք ծովերի միջև բացված անգնահատելի ջրանցքին՝ Պորտ-Սաիդից մինչև Սուեզ: Մացառոտ տափաստաններում բնակվող ավստրալիացիները և նեպալցի գյուրխասները²⁰, որոնք մեծաթիվ նավերով բերվել էին այնտեղ, ի դերև հանեցին նրա ծրագրերը: Ջեմալը նահանջեց և իր զորակայանները հաստատեց Պաղեստինում և Սիրիայում, որտեղ շատ բան ուներ անելու:

²⁰ *Գյուրխաս* – Հնդկական մի ցեղախումբ, որ հնում, փախչելով մահմեդականներից, ապաստանել է Նեպալում՝ Կատմանդուի հովտում (ԾՆԹ. թարգմ.):

Ժ

1915 թվականի ապրիլի 30-ին Կոստանդնուպոլսում Վիլհելմ Բ-ի դեսպան բարոն Հանս ֆոն Վագենհայմը կայսերական դիվանագետ Նորին Սեծություն Թեոբալդ ֆոն Բեթման-Յոլվեգին խիստ տագնապալի մի հեռագիր ուղարկեց Բեռլին՝ նշելով. «Ապրիլի 24-ին, շաբաթ օրվա գիշերվանից մինչև կիրակի ապրիլի 25-ի գիշերը և կիրակի օրվանից մինչև երկուշաբթի ապրիլի 26-ի գիշերը ձերբակալվեցին բազմաթիվ հայեր (հավանաբար ընդամենը 500 հոգի) հասարակության բոլոր խավերից՝ մասնավորապես բժիշկներ, լրագրողներ, գրողներ, մտավորականներ, ինչպես նաև մի քանի երեսփոխաններ»: Եվ այս բոլոր մարդիկ կտրվեցին աշխարհից: Այսուհանդերձ երկու երեսփոխաններ խուսափեցին այս զանգվածային ձերբակալություններից ներքին գործոց

նախարարի հետ իրենց ունեցած բարեկամական հին կապերի շնորհիվ: Դրանք կոչվում էին Ջոհրապ և Վարդգես: Առաջինը բոլորի կողմից գնահատված մի իրավաբան էր: Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի ղեկավարները պարտական էին նրան, որովհետև նա նախկին վարչակարգի ոստիկանության խորանանկ պաշտոնյաների ձեռքից փրկել էր իրենցից մեկին, երբ այս վերջինը հետախուզման մեջ էր գտնվում: Երկրորդը անդամ էր Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության, ողջունել էր երիտթուրքերի հեղափոխությունը և, դրանից շատ առաջ, արքորում կամ ընդհատակում եղբայրացել էր այդ հեղափոխությունը ներշնչողների հետ: Այս երկուսը, ուրեմն, ազատ էին թողնվել ի հիշատակ *հին լավ ժամանակների*: Թալաաթը և Վարդգեսը զրուցեցին իրար հետ: Բայց զգացումները չէին կարող արգելք հանդիսանալ, որ կատարվեր ճակատագիրը, այն մեծ գաղափարը, որ դյուցազներգակ բանաստեղծների և մոլեռանդ բժիշկների կողմից մխվել մնացել էր զինվորականների ուղեղում, Türk Yurdu, Türk Ocađı: Մենք: Նրանք: Ցեղը, Նախնիները, Ազգը: Ձգա-

ցումները չէին կարող արգելք լինել նաև անկեղծ խոստովանության. «Մենք կօգտագործենք այս նպաստավոր կացությունը, որի մեջ գտնվում ենք, որպեսզի այնպես ցաք ու ցրիվ անենք ձեր ժողովրդին, որ հիսուն տարի ձեր մտքից դուրս հանեք բարենորոգման ամեն գաղափար», հայտարարեց Թալաաթ փաշան՝ ներքին գործոց նախարարը: «Ուրեմն դուք մտադրել եք շարունակել՝ Աբդուլ Համիդի գործը», հարցրեց Վարդգեսը: «Այո՞», կտրուկ պատասխանեց Թալաաթը՝ առանց այլևս ճարտասանական նախազուշության:

Այս խոսակցությունը հիշատակվել էր գերմանացի մի վերապատվելի կողմից շարադրված գաղտնի մի հուշագրում և տպագրվել Պոտսդամում ողբերգական իրադարձություններից քիչ ամիսներ անց: Դրանից հետո Վարդգեսն անհետացավ Ջոհրապի հետ, որովհետև լավ հարաբերությունները մի սահման ունեն, երբ մանավանդ դրանք վերաբերում են հին լավ ժամանակներին: Նրանք երկուսն էլ զոհվեցին Ուրֆայի ճանապարհին Հատուկ կազմակերպության մաս կազմող մի չերքեզի ձեռքով: Չգիտես ինչու, բայց միշտ էլ գտնվում

են վարձկան մարդասպաններ, որոնք պարծե-
նում են իրենց գործած ոճիրներով: «Ես պայ-
թեցրի Վարդգեսի ուղեղը Սաուզեր մակնիշի
իմ ասորճանակով, ապա բռնեցի Ջոհրապին,
գետին գցեցի նրան և մի մեծ քարով ջարդեցի
գլուխը մինչև որ մեռավ»: Այս բանը տեղի էր
ունենում *Շեյթան դերեսի* (Սատանայի ծոր)
կոչված մի վայրում: Թալաթը, որ պատշա-
ճություններն իմացող մի մարդ էր, նրա այրի
կնոջը հայտնեց, որ ամուսինը մահացել է
սրտի կաթվածից: Հալեպի գերմանացի հյու-
պատոսը, որ կոչվում էր Վալտեր Ռոսլեր, այս
երկու երեսփոխանների դժբախտ ճակատագ-
րի մասին իր վերադասներին հաղորդել էր
հետևյալ տեղեկությունը. «Ջոհրապ և Վարդգես
էֆենդիները՝ երկու հայտնի հայ երեսփոխաննե-
րը, այժմ գտնվում են Հալեպում: Նրանք մաս են
կազմում Դիարբեքիր գնացող տարագիրների
խմբին: Այնտեղից մեզ հասած լուրերի համա-
ձայն, բոլոր հիմքերն ունենք մտածելու, որ
նրանց համար դա վստահաբար նշանակում է
մահ»: Բայց մեռելներին այլևս չէին հաշվում.
դրանք իրար վրա կուտակվում էին ճանա-
պարհների երկայնքին, ջրհորների, ձորերի

խորքում, գետերի եզերքներին, հրդեհված
գյուղերի ավերակների տակ, անապատների
քարանձավներում:

Բոլոր կողմերից, բոլոր մահանգներից այդ
մասին բարձրանում էին լուրեր. իրար խա-
չածևող տեղեկությունները հաստատում էին
ճշմարտությունը: Հակառակ, որ այդ լուրերը
խեղդվում էին պատերազմական հաղորդագ-
րությունների հեղեղի տակ, և հակառակ գո-
յություն ունեցող գրաքննությանը, դրանք տեղ
էին հասնում ամենաարդիական միջոցներով,
այսինքն՝ հասնում էին դիվանագիտական ներ-
կայացուցչություններին, Արտաքին գործոց նա-
խարարություններին, ամենատարածված թեր-
թերի խմբագրություններին, հակառակորդնե-
րին, բարեկամներին, չեզոքներին: Անտեոյա-
կությունն ավելի շուտ դրսևորվում էր ոճրագոր-
ծության թատերաբեմում: «Ամերիկայում դուք
հավանաբար դեռ չեք իմացել այս սարսափելի
տագնապի մասին, որի միջով անցնում են
թրքահայերը այս պահին», գրում էր 1915թ.
հունիսին Կոստանդնուպոլսից «թույլատրված
մի աղբյուր» Նյու Յորքի հայրենակիցներին:
Այդպիսին էր ճշմարտությունը: 1915 թվականի

ապրիլի 28-ի և 29-ի իր համարներում «Նյու Յորք Թայմզը» արձագանքել էր օսմանյան կառավարության մոտ Միացյալ Նահանգների դեսպան Յենրի Մորգենթաուի կողմից ձեռնարկված քայլերին: Դեսպանը նրբամիտ և ականավոր անձնավորություն էր: Նա իր գրասենյակում ընդունում էր օտար ճանապարհորդների, մասնավորապես միսիոներների, որոնք տարբեր պետությունների քաղաքացիներ էին և իրենց առաքելության բերումով ցրվել էին Թուրքիայի զանազան նահանգներում և ճանապարհների վրա. և ահա այդ միսիոներների, այդ ճանապարհորդների և ազգային տարբեր ծագում ունեցող այդ օտարականների բերանից նա լսում էր համանման, նույնատեսակ, նույնանման սարսափելի պատմություններ, որոնք իրարից տարբերվում էին միայն սպանության համար ի գործ դրված ահավոր տանջանքների, խոշտանգումների մանրամասնություններով: Թեև այդ եղելությունների կապակցությամբ միջամտություն անելը շատ դուր չէր գալիս նրան, և դա նշանակում էր սոսկ աներիկյան շահերը պաշտպանելու սահմանված իր լիազորությունից այն կողմ անց-

նել, այնուամենայնիվ դեսպան Մորգենթաուն որոշեց այդ մասին իր մտահոգությունները հայտնել Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի ղեկավարների ղեկավարին՝ ներքին գործոց նախարար Թալաաթին՝ հուսալով, որ իր միջամտությունը բարենպաստ մի օրվա կհանդիպի: Նա նկատել էր, որ Թալաաթը *սիկլոթիմիկ* խառնվածքի տեր մի մարդ է և, որպես այդպիսին, խստագույն զայրությից միանգամից կարող է անցնել սիրալիր, ուրախ, զվարթ տրամադրության: Հավանականությունը, սակայն, չնչին էր: Թալաաթը չէր սիրում, որ իր հետ խոսեն հայերի մասին. դա կատաղեցնում էր նրան: Թալաաթը նախընտրում էր, որ իր վարմունքը չափավորությամբ թելադրվի իրեն, որ մարդիկ զսպվածությամբ խառնվեն իր գործերին՝ համարելով, որ իր գործերը հենց պետության գործերն են: «Ինչու՞ եք հետաքրքրվում հայերով», – հարցրեց նա կոպիտ կերպով, – դուք հրեա եք, և այդ մարդիկ քրիստոնյա են»: Այս պարզունակ դատողությունն ապշեցրեց դեսպանին, որը, սակայն, որոշ չափով ծանոթ էր իր խոսակցի մտայնությանը: «Երևի դուք չեք հասկանում, որ ես այստեղ եմ

գտնվում ոչ թե հրեայի հանգամանքով, այլ՝ որպես ամերիկյան դեսպան... Ես ձեզ չեմ դիմում մի ցեղի կամ մի կրոնի անունից, այլ դիմում եմ պարզապես մարդկության անունից: Դուք բազմիցս ասել եք ինձ, թե ցանկանում եք Թուրքիան դարձնել դեպի առաջադիմություն գնացող մի ազգ: Այն ձևը, որով դուք վարվում եք հայերի հետ, ձեզ չի օգնի բնավ իրագործելու ձեր ցանկությունը: Ընդհակառակը, ձեզ կհամարեն հետադիմական մի ժողովուրդ, որ շատ հետ է մնացել մյուս ժողովուրդների համեմատությամբ»: Առաջադիմություն, հետադիմականներ... Այս բառերը, որոշ պարագաներում, կարող էին փաշային հետ տանել դեպի *Մեշվերեթի* գնահատելի գաղափարները, որոնք մանրակրկիտ կերպով մշակվում էին Փարիզի և Սալոնիկի սրճարաններում և վիճաբանության սրահներում, վերադարձնել նրան ընդհատակում գտնվող երիտասարդ Թուրքիայի այն փառասիրական ծրագրին, որը հիմնված էր օսլայած ծալովի օձիքով շապիկներ հագած արդիական ընկերաբանների դրապաշտ փիլիսոփայության վրա: Բայց Թալաաթ փաշան, որ այժմ իր ափի մեջ ամուր էր պա-

հում Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակների կյանքի և մահվան վրա իր ունեցած իշխանությունը, թվում էր անմատչելի իրենց դարն ապրած այդ դատողությունների համար: «Կարելի չէ վստահել հայերին, – կտրուկ ասել էր նա: – Եվ, բացի այդ, նրանց հանդեպ մեր վերաբերմունքը Միացյալ Նահանգների գործը չէ»: Այո՛, երիտթուրքերի ասելով՝ դա ոչ մեկի գործը չէր, այլ՝ միայն թուրք ոստիկանների, *զափթիեների* և Հատուկ կազմակերպության գործը:

ԺԱ

Հատուկ կազմակերպությունը ստեղծվել էր մասնավորապես պատերազմի կեղտոտ գործերը առաջ տանելու նպատակով: Արդյունքի հասնելու համար հարկավոր էր, որ այդ գործերը կատարողները լինեին շահագրգռված անձինք: Բանտերը բերնեբերան լցված էին այդ կարգի սրիկաներով՝ գողեր, ավազակներ, մարդասպաններ: Բանտախուցերը բացվեցին ուրեմն քրեական հանցագործություններ կատարած այս մարդկանց առջև այն պայմանով, որ նրանք ստորագրեն, թե հանձն են առնում հնազանդությամբ և հավատարմությամբ կատարել իրենց տրված հրահանգը: Այդպիսով նրանք իրենց ազատության հետ մեկտեղ ձեռք կբերեին նաև իրավունք՝ ստանալու հատուցում իրենց որսի դիմաց: Այս տխուր նպատակով ստեղծված Հատուկ կազմակերպությունը,

որ թուրքերեն կոչվում էր *Թեշքիլաթ-ի-Մահսուսե*, ուղղակիորեն և բացառապես կախված էր Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեից, և կառավարական ոչ մեկ հաստատություն իրավունք չունեի միջամուխ լինելու նրա գործերին: Այս կազմակերպությունը դրված էր դոկտ. Նազիմի և նրա գործակից Բեհաեդդին Շաքիրի իրավասության տակ: Սա մի կառույց էր, որ կատարելապես պատշաճեցված էր այս մարդկանց արմատական մտքերին. մի տեսակ արդիական գորաբանակ: Այո՛, արդիական, ուժեղ և ազդեցիկ, բոլոր օրենքներից վեր, եթե ենթադրենք մի պահ, որ օրենքներ իրապես գոյություն ունեցել են երիտթուրքերի երկրում: Այս կազմակերպության գործունեության համար անհրաժեշտ եղող փողը (որովհետև փողը մնում է պատերազմի ջիղը) գալիս էր կուսակցության գաղտնի ֆոնդերից, նրա գործողությունների ընթացքում կատարված հափշտակություններից. զենքերը դուրս էին բերվում զինվորական զինապահեստներից: Հատուկ կազմակերպության հրահանգները կատարող խմբերը ծանոթ էին *չեթե* անունով: Դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիր բեյը սքանչելի մի գործա-

րար էր, ջանասեր, խոհուն մի մարդ, որ ոչ մեկ բան պատահականության չէր թողնում: Այս հատկությունները նա արդյոք ձեռք էր բերել կայսերական բժշկական համալսարանի՞ց, որտեղից վկայվել էր, թե՞ Փարիզում, այն քաղաքում, որտեղ նա մասնագիտացավ հոգեբուժության և դատական բժշկագիտության մեջ՝ հաճախակի լինելով հանդերձ արքորականների սեղմ միջավայրում, և կամ արդյոք Իսթանբուլի դիպլոմարանում, որի վարիչը լինելու երջանկությունն էր ունեցել նա պատերազմից առաջ: Այս ընդունակությունները նրան դարձրել էին անհրաժեշտ մի անձնավորություն այն առանձնահատուկ պաշտոնում, որ փոխանցվել էր իրեն: «Տեղահանված հայերը ոչնչացված են», – հարցաքննում էր նա Խարբերդի վալիին 1915 թվականի գարնանը: – Տեղեկություններ տուր ինձ կոտորածների մասին: Վտանգավոր անձինք կոտորված են, թե՞ պարզապես քաղաքներից վտարված և արտորված: Հստակ կերպով ասա՛ ինձ, եղբայր»: Մեքենան ընթացքի մեջ էր դրված: Մեքենան սկսել էր գործել լիարժեք: Արդյունքը գերազանց էր:

Աղետների մայրը՝ Չարագործությունն ու Նենգությունը, անողորմաբար հարվածել էր նրանց, ովքեր ապրում էին այնտեղ: Երբ մունետիկը իր թմբուկով հայտարարում էր, թե մեկնելու ժամանակը եկել է, նրանք հավաքում էին իրենց իրերը, դուրս էին գալիս տնից հետիտն, անվերջանալի շարաններով, շրջապատված ոստիկաններով և այդպես բռնում իրենց մահվան ուղին: Նրանք որոշ ժամանակ առաջանում էին մտրակների հարվածների տակ, ապա, երբ քաղաքներից, գյուղերից և ավաններից մի քանի մղոն հեռացած էին լինում, *չեթեները* իրենց բազմապատիկ ձիերով հանկարծակի խոյանում էին նրանց վրա և միանգամից սպանում: «Կոտորում են մեզ, բնաջնջվում ենք, խլյակների ենք վերածվել», ճչում էին սպանվողներն իրենց սպանության պահին: Բայց նրանց պաշտպանելու համար ոչ մի ուժ չկար, իսկ նրանց աղաղակները լսելու համար հազիվ թե գտնվեր մի գթասիրտ անձ: Նրանց սպանելը ծանր գործ էր: Պատահում էր, որ անհրաժեշտ էր լինում հատկացնել անընդմեջ չորս ժամ՝ խողխողելու համար մի քանի հազար հոգու:

Այն ժամանակ ընտանիքն այն տղայի, որը կոչվում էր Սողոմոն և որը նրբակազմ մի պատանի էր, հեռացավ իր բնակարանից: Դա տեղի էր ունենում ամռան սկզբին: Նրանք բոլորը՝ Երզնկա քաղաքի և նրա շրջակայքի բոլոր հայերը, հավաքվեցին Արևելքի խստաշունչ բարձունքների վրա: Նրանց ասացին, որ կարող են իրենց հետ տանել իրենց գույքը, բայց նախ պետք է հանձնեն իրենց փողերն ու գոհարեղենը, որպեսզի դրանք ապահով կերպով պահպանվեն մինչև իրենց վերադարձը: Դրա փոխարեն նրանք փողերը թաքցրին իրենց տների տակ, հողի մեջ, ապա իրենց հետ վերցնելով իրենց ավանակը, գուցե նաև մի սայլ՝ ընկան ճանապարհ: Նրանք քաղաքից շատ հեռու գնալու ժամանակ չունեցան, որովհետև զինվորներն իսկույն սպանեցին նրանց՝ Երզնկայի տեղահանված բնակիչներին և Սողոմոնի ընտանիքին էլ նրանց հետ միասին: Մի ոստիկան առևանգեց նրա քրոջը (ոստիկանները այդ բանն անելու իրավունք ունեին), իսկ մայրը գիտենալով, թե ինչ է պատահելու իր աղջկան, աղաղակեց՝ «Վա՛յ, քոռանա՛մ»: Բայց նրա մայրն իսկույն մեռավ, եղբայրը նույնպես՝

գանգը երկու մասի ճեղքված: Այսպես վերացան ընտանիքը, բոլոր հարևանները և ծանոթներն այն տղայի, որը կոչվում էր Սողոմոն: Իսկ Սողոմոնը, որ, այս կամ այն պատճառով, խուսափել էր կոտորածից, մեկնեց Պարսկաստան, Սալմաստ անունով մի քաղաք, որտեղ մտավ մի վաճառականի մոտ ծառայության:

Այն տղան, որը կոչվում էր Արշավիր և որը զվարթ ու արթնամիտ մի պատանի էր՝ թեև հորից որբացած, ում մեծացրել էր նրա մայրն այն քաղաքում, որի եզերքները ողողվում էին Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի ջրերով, չհեռացավ այդ քաղաքից, բայց ուրախությունն ու անհագությունը ընդմիշտ լքեցին նրան: Նա բնակվում էր Պերայում, երբ մի օր ամեհի մի մեծ ամբոխ, զինված քարերով և մահակներով, անցավ Գալաթայի կամրջով առանց անցագին վճարելու: Նա տեսավ, թե ինչպես էին փշրվում Թոբաթյան մեծ հյուրանոցի ապակիները, և թե ինչպես ոստիկանները, հայիոյելով, բրտությանբ հարվածում էին իր նմանների տան դռներին, բռնի ուժով ներս մտնում և տանում նրանց, ում ընտրում էին: Արշավիրը մնաց Կոստանդնուպոլսում և օգնեց, որ մառաններ-

րը, ախոռները, ձեղնահարկերը վերածվեն թաքստոցների՝ փախստականներին թաքցնելու համար, որովհետև նա իր տասը մատների պես գիտեր քաղաքի բոլոր նեղ փողոցներն ու ծածուկ անկյունները: Ահա այսպիսին եղավ նրա գործունեությունն այնքան ժամանակ, որքան տևեց պատերազմը: Գալով այն մյուս տղային, որը կոչվում էր Ստեփան, չգիտենք, թե նա ո՛վ էր:

ԺԲ

Երզնկայից ոչ հեռու, Քեմահ Բողազը կոչված վայրում կանանց և երեխաներին ժայռերի բարձունքից նետեցին Եփրատ գետը: Գլխատված տղամարդիկ, սվիններով շամփրված մարմիններ, իրար կապված, սփռված էին ճանապարհների վրա և դաշտերում: Այն կանայք, որ պատմում էին այս բանը, դանիացի երկու հիվանդապահուհիներ էին, որոնք ծառայում էին գերմանական զինվորական Առաքելության մեջ: «Բայց ինչու՞ եք տանջում նրանց այսպիսի անպատմելի ձևերով», – հարցնում էին նրանք *զափթիեներից*, այն պահակներից, որոնք տարագրվածների վրա նշանակվել էին որպես հսկիչներ: – Ինչու՞ տեղնուտեղը վերջ էք տալիս նրանց»: Այն ոստիկանները, որոնք տեղյակ էին Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի ծրագրերին, պատասխանում էին

իրենց պարզ բառերով և իրենց տրամաբանությամբ. «Պետք է նրանք ճանաչեն, թե ինչ բան է տառապանքը: Բացի այդ, ի՞նչ էինք անելու նեխված դիակները»: Եվ ճանապարհի եզերքին նրանք իրենց միջև բաժանում էին մի տաբատ, մի ծածկոց, մի զույգ կոշիկ, որպեսզի նրանց դիակները մնան մերկ և բաժին դառնան անգղերին ու շնագայլերին:

Արդ, վաստակելու շատ ավելի բան կար, քան այդ ողորմելի իրերը: Ամեն ինչ կարելի էր ձեռք բերել ոչինչ գնով. եզներ, ավանակներ, աղջիկներ, ջորիներ, երեխաներ, գեր ոչխարներ, դրամ: Եվ դեռ տնական կահկարասիներ, աթոռներ, նստարաններ, դրվագված փայտյա զարդեր, ներկված դռներ, պատուհաններ, ոսկեզօծ հայելիներ, պղնձե նոփզնոր ասղանոցներ, Ջինգեր մակնիշի կարի մեքենաներ: Այն մարդկանցից, որոնք ճանապարհ ընկան դեպի Մալաթիա և Ուրֆա, մի թուրք սպա պոկեց չորս հարյուր լիրա՝ երդվելով, որ այդ գնով նրանք իր հետ միասին տեղ կհասնեն առանց որևէ արգելքի: Բայց առաջին իսկ երեկոյան նա ծլկվեց՝ այդ գումարը գրպանած: Երրորդ օրը ուտիկանները կալանավորներից պահանջեցին

երկու հարյուր լիրա որպես վճար նրանց պաշտպանության համար, բայց հետո նրանց հանձնեցին քուրդ ավազակների ձեռքը: Կալանավորների շարանը գնալով նոսրանում էր լինի այն պատճառով, որ քայլողները ճանապարհին խողխողվում էին, լինի այն բանի համար, որ նրանցից շատերը ուժասպառ մահանում էին արևի կիզիչ շողերի տակ: Այն կալանավորներից, որոնք հասան մինչև Մուրադ գետը, պահակազնդի ղեկավարներից մեկը անձ գլուխ ստացավ մեկ լիրա, որպեսզի նրանց չխեղդի գետի մեջ: Հիսուներորդ օրը լրանալուց հետո, այն հազվագյուտ մարդիկ, որոնք հոգնաբեկ չէին ընկել, ուզեցին իրենց ծարավը հագեցնել ջրի մի ակից: Պահակները նրանց ստիպեցին վճարել երեք լիրա յուրաքանչյուր բաժակի համար: Եվ այսպես, վաթսուներորդ օրը, մեկնող տասնութ հազար հոգուց մնացել էր միայն երեք հարյուր վերապրող և դեռ ավելի պակաս, երբ նրանք հասան Ռասուլ-Այն, որտեղով անցնում էր Բաղդադի երկաթուղագիծը:

«Այս բոլորը մեզ զվարճացնում է», հայտարարեց ցմփոր Թալաաթ փաշան դեսպան Մոր-

գենթաուի հուզված կնոջը: Փաշան անհաղորդ էր մնում լավ հագնված ամերիկացի կանանց զգացումներին: Եղջուրավոր իծերի նման սուլելով՝ Չատուկ կազմակերպության կոշտ ու կոպիտ վարձկանները իրենց սայլերը մինչև բերանը լցնում էին ոսկե և արծաթե դրամներով, գոհարեղենով, ոսկեղեն զարդերով, հագուստներով, մետաքսե կտորներով, բրդյա գորգերով: «Մտածե՛ք նյութական կորուստների մասին», հիշեցնում էր ամերիկացի դեսպանը ներքին գործերի նախարարին վերջին մի փորձ կատարելով, որովհետև հավատում էր, որ իր տրամաբանությունը ներգործող ուժ կունենա: «Մենք արհամարհում ենք տնտեսական կորուստները,– պատասխանեց Թալաթը,– մենք հաշվել ենք և գիտենք, որ կորուստները հինգ միլիոն լիրայից այն կողմ չեն անցնի: Դա մեզ չի անհանգստացնում բնավ»: Չենրի Սորգենթաուն փորձում էր տրամաբանության կոչ անել Էնվեր փաշային՝ հավատալով, որ նրա մոտ հաջողություն կունենա: «Դուք ձեր երկիրը տնտեսապես սնանկացնում եք»,– ասում էր նա: Բայց Էնվերը իր ուսերն էր թոթվում՝ պատասխանելով. «Տնտեսական նկատառումները

մեզ համար մեծ կարևորություն չեն ներկայացնում այս պահին»: Նրանք նույն ըմբռնումը չունեին տնտեսական հարցերի մասին: Կողոպտված իրերի մեկ մասը գնում էր *չեթեներին*²¹, իսկ մեկ մասն էլ՝ Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեին: Չաստագլուխ *չեթեները* գիտեին, թե որտեղ է պահվում փողը: Նրանք ոսկեդրամները թթել էին տալիս այն մարդկանց, ովքեր դրանք թաքցնում էին իրենց բերանում, խուզարկում էին կանանց, տղամարդկանց և դեռահասակ աղջիկների ամթույքը և մինչև իսկ մեռելների աղիները՝ չորս մասի բաժանելով նրանց մարմինները:

Եթե մի քանի զգայուն սրտեր, որպիսիք գոյություն ունեին տակավին, փորձեին խնդրո առարկա պետական շահերի համար ընդունելի սահմանից այն կողմ անցնել կամ չկամություն ցուցաբերել հարգելու տրված հրամանները, ապա այդպիսիք պարտավոր էին իսկույն ներկայացնել համոզիչ մի փաստարկում: Երրորդ բանակի հրամանատարը հստակ կերպով արտահայտել էր այն որոշումները, որոնք ձեռք

²¹ *Չեթե* – թուրքերեն՝ ազգայնամուլ հեղուզակ:

էին առնվելու այդպիսիների նկատմամբ. «Այն մահմեդականները, որոնք համարձակվում են հայերին ընդունել իրենց տանը, կախաղան պիտի հանվեն հենց իրենց տան առաջ, որը հրդեհվելու է»: Եվ եթե դժբախտաբար պատահեր, որ օտարականներ մի վատ պահին գտնվեին մի վատ տեղում և իրենց թերահավատ աչքերով տեսնեին այն, ինչ իրենց չէր վերաբերում, արգելք չկար վճռականապես հերքելու ասվածները և տեղի ունեցածը վերագրելու պատերազմի թոհուրոհին, տիրող ընդհանուր քաոսին, ազգերի հասկանալի շահերին՝ մոռացության տալու համար տիաճ հետևանքներ ունեցող նրանց վկայությունները:

Այսպես է, որ, երբ ապրիլի 28-ին գերմանացի դեսպան Բարոն ֆոն Վանգենհայմն ստացավ շտապ մի տեղեկագիր այն ստոր գործողությունների մասին, ինչպիսիք էին հայերի բնակարանների հրդեհումը և երևելի անձանց սպանումը փողոցում, որոնց ներկա էր եղել Էրզրումի իր հյուպատոս ֆոն Շոյբներ-Ռիխտերը, նա, որպես պատերազմի անխուսափելի հետևանքներին սովոր անձ, շատ չվարանեց, թե ինչպիսի վերաբերմունք պետք է ցույց տա.

անշուշտ նախընտրելի էր արգելել, որ խաժամուժ ամբոխը գնա այնպիսի ծայրահեղությունների, «ինչպիսիք էին կոտորածներն ու թալանը», իսկ «դրան հասնելուց հետո հարկավոր էր խուսափել այն տպավորությունը թողնելուց, թե մենք մեզ իրավունք ենք վերապահում պաշտպանել հայերին և ուզում ենք միջամուխ լինել իշխանությունների գործերին»: Ադանայից, Ալեքսանդրետից, Չալեպից բարոնն ստանում էր զեկույց զեկույցի հետևից՝ բոլորն էլ նույն բովանդակությամբ, բոլորն էլ լի արյունալի նյութերով:

Յուրապատոսները, որոնք շատ մոտ լինելով իրադարձություններին՝ տեսնում էին, թե մարդասպաններն ինչպես են գործում իրենց աչքի առաջ, ցուցաբերում էին այնպիսի արգահատանք, կարեկցանք և զգվանք, որ մտահոգություն չէր պատճառում ավելի բարձր դիրքի վրա գտնվողներին: «Բացահայտ է, որ կառավարությունը այսպիսի բարբարոսական միջոցների դիմելով՝ վնաս է պատճառում իր երկրի շահերին» (Բյուզե, գերմանացի հյուպատոս Ադանայում, 18 մայիսի 1915): «Բավական է ինչպիսի դժբախտ դեպքեր տեղի ունեցան,

Ժամանակն է, որ վերջ տրվի դրանց» (Ռոսլեր, հյուպատոս Յալեպուն, 26 մայիսի 1915): «Ես հայտնեցի տեղական իշխանությանը, որ այս բոլոր ոճիրները ահավոր սարսափ են պատճառում ինձ» (Յոլշտայն, հյուպատոս Մուսուլուն, 10 հունիսի 1915): Իր ստորագրած մակերեսային այս հակազդեցությունների դիմաց, որոնք կարող էին հասկանալի լինել բարոնին, նա չէր մոռանում, որ պատերազմական իրավիճակ էր, որ թուրքիան իրենց հզոր դաշնակիցն էր, որ Ջենալ փաշան երկաթե խաչ է կրում իր պատմութանի վրա, որ էնվեր փաշան ռազմական կցորդ էր եղել Բեռլինում, որ նա Վիլհելմ Բ-ի նման պահում էր սրածայր և կեռ բեղեր, չէր մոռանում նաև, որ Կայզերն ինքը որպես թուրք ծպտվել էր հիշարժան մի ճանապարհորդության ընթացքում, աչքաթող չէր անում Բաղդադի երկաթուղու ներկայացրած ռազմական, քաղաքական և տնտեսական կարևոր նշանակությունը, ոչ էլ վաճառահանման այն անսահման շուկաները, որ այդ շրջանը պարունակում էր իր մեջ Կրուպի գործարանների համար: Ահա թե ինչու նա իր ստորագրած հյուպատոսներին,

ինչպես և իր վերադաս նախարարությանը խտենություն էր հրավիրում: «Հասկանալի է, – բացատրում էր նա, – որ այն միջոցառումները, որոնց ուզում են դիմել թուրքերը, առաջ պիտի բերեն շատ դժգոհություններ մեր թշնամիների ամբողջ ճամբարում և պիտի օգտագործվեն մեր դեմ: Ստույգ է, որ դրանք չափազանց ծանր են հայ ազգաբնակչության համար: Այսուհանդերձ կարծում եմ, որ, եթե կարողանանք մեղմացնել այդ միջոցառումները իրենց գործարման ձևի մեջ, ապա սկզբունքով չպետք է հակադրվենք դրանց»:

ԺԳ

Սակայն նեղուցներից, ծովերից և օվկիանոսներից այն կողմ լուրը տարածվում էր անողոքաբար: Ամենամեծ երկրի ամենամեծ մայրաքաղաքի ամենամեծ թերթը այդ լուրը հաղորդում էր մեծ վերնագրերով. «Պատերազմի ողբերգական հետևանքը Արևելքում. հայերի զանգվածային կոտորած Փոքր Ասիայի արևելյան գյուղերում թուրքերի և քուրդերի կողմից»: *Նյու Յորք Թայմզը* հաստատում էր, որ նախճիրը աներևակայելիորեն գերազանցում է այն ամենը, ինչ գործադրել էր տիպիկ դեմքով Կարմիր սուլթան Աբդուլ Յամիդը իր ատելի իշխանության շրջանում: Դժբախտաբար, գոյություն չունեն «ոչ մի բան, որ տեղիք տար կասկածի»: «Սալոնիկից վերջերս վերադարձած *Թայմզ* թերթի մի թղթակից հայտնում է, որ Թուրքիայից եկող տեղեկատվությունները բոլորն էլ

համընկնում են հայերի դեմ թուրքերի գործադրած սարսափելի վայրագություններին: Ենթադրվում է, որ խնդիրը վերաբերում է բնաջնջման պաշտոնական մի ծրագրի, որով նախատեսվում է ութ հարյուր հազարից մինչև մեկ միլիոն հոգու սպանությունը»: Հոդվածը լույս է տեսել 1915 թվականի սեպտեմբերի 16-ին: Դա ցավալի լուր էր և սկսում էր աղմուկ հարուցել դիվանատներում, գայթակղություն առաջացնել խորհրդարաններում և շփոթեցնել կառավարություններին: Եթե խորհրդարանները համակերպվում են գայթակղություններին, աղմուկին և հակաճառություններին, ապա, մյուս կողմից, հաստատ է, որ կառավարությունները բնավ չեն սիրում շփոթությունները, ոչ էլ դիվանատները՝ աղմուկը: Բարոն ֆոն Վանգենհայնը շատ լավ գիտեր, թե որտեղ պետք է կանգ առներ: Տեղեկատվությունները չէին պակասում, նա մոտիկից հետևում էր իրադարձություններին: «Ակնհայտ է, – նշում էր նա, – որ հայերի տեղահանությունը պատճառաբանված չէ միայն պատերազմական նկատառումներով: Ներքին գործոց նախարար Թալաթ բեյը վերջերս բացեիբաց հայտարարեց դոկտ.

Մորդանին (որն այժմ պաշտոնի է կոչված կայսերական դեսպանատանը), որ Բարձր Դուռն ուզում է օգտվել Համաշխարհային պատերազմից՝ արմատապես վերացնելու համար իր ներքին թշնամիներին, առանց անհանգստանալու օտարերկրյա դիվանագիտական միջամտությունից»: Ռազմական կցորդներն իրենք իսկ, որ թեև կարծրասիրտ են լինում և սովոր թափված արյան, բաց օդում մնացած անկենդան մարմինների, չպատճառաբանված գնդակահարությունների, հառաչանքների և հեծեծանքների, նման ոչ մի բան չէին տեսել մինչ այդ իրենց մղած բոլոր ճակատամարտերում: Ինչքան էլ որ նրանք կորցրել էին պատվի զգացումը, այնուամենայնիվ դժվարանում էին ծածկել իրենց զգացած զզվանքը:

Այն, ինչին ներկա եղավ Գերմանական ռազմական առաքելության ներկայացուցիչ փոխգնդապետ Շտանգեն, ինչ նա ստիպված եղավ տեսնել ու ճանաչել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Երզնկայի, Մամախաթունի շրջանում, սիրտխառնուք էին պատճառում, փշաքաղում, մեկ խոսքով՝ փսխել էին տալիս նրան: «Այն ամենից հետո, ինչ տեղի ունեցավ, – ըմբոստանում

էր նա,– կատարվածը կարող ենք համարել միանգամայն ստույգ. հայերի տեղահանությունն ու բնաջնջումը որոշվել և կազմակերպվել էր Կոստանդնուպոլսի երիտթուրքերի կողմից և գործադրվել զինվորականների և կամավորների ջոկատների օգնությամբ»: Արդարև, Թալաաթ փաշան երկաթե բռունցքով ամուր բռնել էր ներքին գործերը: Փորձառու դիվանագետները ո՛չ այն ջիղը ունեին և ո՛չ էլ այն թափը կշտամբելու համար նման մարդկանց: Դիվանագետները չգիտեին՝ ինչպես մոտենալ Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի պարագլուխներին, որոնք իրենց նման չէին կազմավորվել դիվանագիտական հատուկ դպրոցում և չէին տիրապետում ճկուն խոսքի արվեստին, բայց ձեռք էին բերել բարձր դիրքի հասած ապաշնորհ մարդու գարշելի համբավ: Նրանց համարում էին վատ դաստիարակություն ստացած մարդիկ: Նրանց ներկայությունն ու կորցրած դատարկ ժամերը Պրինկիպոյի Յախսինգ ակումբում, Կոստանդնուպոլսի ակումբում կամ «Արևելյան շրջանակում», մշտապես բախվում էր հին ազնվականների բարձր ճաշակին: «Անցյալում,– փսփսում էին շատերը,–

այս մարդիկ հազիվ թե թույլտվություն ունենային մտնելու այդ ակումբների նախասրահը և փոխանակելու մի քանի բառ դռնապանի հետ. և ահա, դառնալով այսպես հարուստ և հզոր, մարդկանց հետ վերաբերվում են որպես ազահ և վայրագ տիրակալներ»: Նրանց ծայրը բարձր էր, կոպիտ, սպառնալից և պատասխան չհանդուրժող: Նրանք խոսում էին մսավաճառի նման ազատ:

Չակառակ իր համեստ տիտղոսին, բայց քանի որ նա այնպիսի մի երկրի պաշտպանության տակ էր գտնվում, որից մեծապես կախված էր Թուրքիան, գերմանացի մի վերապատվելի, որը հետազոտություններ էր կատարում *Դոյչե-Օրիենտ Միսիոն-ի* (Գերմանա-արևելյան առաքելություն) համար, կարողացավ հանդիպել գերագույն հրամանատար Էմվեր փաշային՝ այն մարդուն, որը գլխավոր շտաբի և թուրքական ընդարձակ կայսրության տարածքում զինվորական համազգեստ հագած բոլոր մարդկանց կողմից խնկարկված և ահագուղեկավարն էր: Վերապատվելին անվախ աչքեր ուներ, նրա մարդասիրական հավատը նրան մղում էր համարձակ քայլեր անելու:

«Անդրադառնալով մեզ հետաքրքրող նյութին,
– սկսեցի ես,– հարց եմ տալիս ինձ, թե դուք
տեղյակ եք արդյոք և համաձայն եք այն ամե-
նին, ինչ տեղի է ունենում ներքին ճակատում»:
Նա հասկանում էր, թե ինչ էի ուզում ասել, և
պատասխանեց. «Ես ինձ վրա եմ վերցնում
ամբողջ պատասխանատվությունը»: (Այս խո-
սակցությունը հրատարակվել է «*Դեր Օրիենտ*»
ամսագրում Էնվերի կենդանության օրոք, երբ
նա գտնվում էր Բեռլինում):

Ժ

Ծիշտն ասած՝ նա մի պարզ այցելու չէր, ոչ
էլ օտար մի անցորդ, որ իրագել չլիներ տեղի
ունեցող իրադարձություններին իրենց ընդհա-
նուր գծերի մեջ: Նա, ով գալիս էր շատ հեռվից
և ժամանել էր Արևելյան ճեպընթացի՝ մահոգե-
նու փայտից պատրաստված պղնձապատ
շքեղ վագոնների մեջ բազմած (թեև երկաթու-
ղագիծը դադարել էր գործելուց Բուլղարիայից
այն կողմ), նա, ով ճանապարհորդել էր բրիջ
խաղացող պրուսացիների և երաժշտասրահ-
ներում հանդես եկող վիեննացի պարուհիներ-
րից մեկի հետ, որին հրապուրել էին Պերայի
սրճարանները, ուր համերգներ էին տրվում,
նա, ով նայում էր, թե ինչպես հակառակ ուղ-
ղությամբ դեպի ռազմաճակատ են բարձրա-
նում հրացաններով ու պայթուցիկ նյութերով
բեռնավորված, իրենց ոտքերին սռնապաններ

փաթաթած զինվորներով լցված ռազմակառ-
քերը, նա, ով լրագրող էր և օգտվում էր չեզոք
մարդու իր հանգամանքից, ահա նա, ինչպես
բոլորը, ծանոթ էր իրադարձություններին:
Մետրոպոլիտեն Մագազին հանդեսի տնօրե-
նը, որ նրա տերն էր, թելադրել էր նրան, որ
զնա մոտիկից հետևի Եվրոպայում տեղի ունե-
ցող պատերազմական դեպքերին ամսական
հինգ հարյուր դոլար աշխատավարձով: Այդ-
պիսի մի առաջարկություն մարդ չի մերժի, երբ
իր ապրուստը վաստակում է իր գրչով: Նա,
անցնելով Ջիբրալթարի նեղուցով, հասել էր
Նեապոլ, ապա շարունակել էր իր ճանապար-
հը դեպի Սալոնիկ, Լվով և Բուխարեստ՝ հույս
ունենալով, որ կզնա մեկուսացած վայրեր, որ-
տեղ թշնամի գործերը կռվում էին միմյանց
դեմ: «Ինձ թվում է, որ Կովկասը մի քիչ նման է
Մեքսիկային, և ես վստահ եմ, որ նրա բնակիչ-
ները դուր պիտի գան ինձ»: Նա ծանոթ էր Մեք-
սիկային և Պանչո Վիլլային, բայց աշխարհա-
գրության մասին շատ աղոտ գաղափար ու-
ներ: «Այս կողմերում ոչ ոք չի եղել բնավ: Դա
կլինի անապատում մղվող կռվի մասին աշ-
խարհում իր նմանը չունեցող մի պատմու-

թյուն»: Նա երազում էր: «Ձիով կտրել-անցնել
այն կիրճը, որտեղից անցնելով Չինգիզ խանը
ոտնատակ արեց Եվրոպան. դա հիանալի
բան կլինի»: Այս ակնկալությամբ, Ջոն Ռիդը,
որը ծնվել էր Պորտլենդում (Օրեգոնի նա-
հանգ), Խաղաղ օվկիանոսի եզերքին, և քա-
ղաքացի էր Նյու Յորքի, Ատլանտյանի եզեր-
քին, դատարկ ման էր գալիս Կոստանդնուպոլ-
սում և խորը շնչում Բոսֆորի ու Ոսկեղջյուրի
խոնավ օդը: *Մետրոպոլիտենի* թղթակիցը, որը
ժամանակավորապես դադարել էր ուժեղ զգա-
յություններ ունենալուց, բավարարվում էր՝ դի-
տելով Խաս-գյուղի ողորմելի բարձունքները,
Իսթանբուլի ծովափը, կապույտ, կարմրա-
նարնջագույն, կանաչ, դեղին գույնի անկարգ
տանիքները, սպիտակ միմարեթներն ու մզկիթ-
ների շողշողուն գմբեթները, Սուրբ-Սոֆիայի
տաճարը, Մեծն Սուլեյմանի մզկիթը, կամուրջ-
ները, քարափները, նավահանգիստը և պատե-
րազմի պատճառով խարխիս գցած և անշար-
ժացած շոգենավերը, *Համիդիե* հաժանավը՝ Ջե-
մալ փաշայի նավատորմի այդ ծաղիկը, որը դե-
պի անտեսանելի թշնամին է ուղղել 15 տրա-
մաչափի իր երկու և 12 տրամաչափի իր ութ

թնդանոթները: «Կոստանդնուպոլիսը թվում է ավելի հանդարտ և ավելի ինքնավստահ, քան երբեք», մտածում էր նա:

Ջոն Ռիդն այստեղ հայտնաբերելու ուրիշ բան չուներ, բացի իրենց հրապույրները ցուցադրող պոռնիկներից, բարեկեցիկ ընտանիքների՝ զինվորական ծառայությունից խուսափած զավակներից և Նյու Ջերսիում գործված գորգերի վաճառականներից: Նա համբերությամբ սպասում էր, հաճույքով ճաշակում փափուկ հանգստապատառներ, խմում Ադենի սուրճ, ծխում Սամսոնի ծխախոտով պատրաստված թույլ սիգարետներ և չափչփում հինգ հազար փայտակերտ կրպակներից բաղկացած Մեծ շուկան և շնչում քափուրի, կաշվե հողաթափերի և անատոլիական ափիոնի բարկ հոտը:

«Էնվեր փաշան նախապես ինձ խոստացել էր, որ կարող եմ գնալ Գալիպոլիի ռազմաճակատ, բայց երկու շաբաթ սպասելուց հետո ինձ ասաց, որ ոչ մեկ ամերիկացու չի թույլատրվում ուղեկցել բանակին»: Ժամանակն սպանելու համար նա հաճախում էր այն տեղերը, ուր ելույթ էին ունենում թեթևաբարո պա-

րուհիներն ու ռեգթայնի²² նվագախմբերը: Թուլացած մարմնով անեռանդ հաճախորդներ, նստած ծղոտե աթոռների վրա, մարմարե ծածկով ցած սեղանիկների շուրջը, կում-կում խմում էին Տոսրինի վերմուքով և Ֆրանկֆուրտի ջինով խառնված մի ըմպելիք: Օրերն ու ժամերը հաջորդում էին իրար: Լավ քաղաքականություն չէր այսպես անգործության, ծանձրույթի և անորոշության մեջ թողնել նման խառնվածքի տեր մարդկանց: Նա ուշադրությամբ նայում էր հացի դատարկ խանութների առջև ջղագրգռված տեսքով հերթի կանգնած պարզ մարդկանց: Նրան ուղեկցող գիղը թարգմանում էր նրան աղքատ թաղամասերից բարձրացող բողոքի խռպոտ ձայները. «Թքած ձեր հաղթանակների վրա: Հա՛ց տվեք մեզ»: Ամերիկացի լրագրողը ռազմաճակատ հիշեցնող ոչինչ չէր տեսնում այստեղ, նա շրջագայում էր քաղաքում, և քաղաքը պարզում էր իր

²² Ռեգթայն – Անգլո-ամերիկյան բառ: Խիստ կարճ դադարներով երաժշտական յուրահատուկ ոճ, որը ծագել է ամերիկյան նեգրական ֆոլկլորից և տարածվել 19-րդ դարի վերջերին՝ դառնալով ժամանակակից ջազի աղբյուրներից մեկը (Ծնթ. թարգմ.):

գաղտնիքները: «Կասկածանք չհարուցող նկուղներում և շտեմարաններում ես հանդիպեցի հայերի, որոնք թաքնվել էին ավելի քան հինգ ամսից ի վեր՝ խուսափելու համար *աքսորից*, որ նշանակում է ստույգ մահ Փոքր Ասիայի անապատներում»: Քառակուսի գծերով սև գույնի մի փոքր ծոցատետրում ներքին գործերի նախարար Թալաթ փաշան նուրբ և վարժ մի ձեռագրով իր հաշիվներն էր պահում եվրոպացի պաշտոնատարի ճշգրտությամբ: Ակտիվն ու պասիվը՝ նշված մեկ գծի վրա, առանձին սյունակներում: Տեղահանվածներ, որբեր, անտեր մնացած սեփականություններ: Անկարայի վիլայեթ՝ 47.224 տեղահանված: Երզրումի վիլայեթ՝ 128.657: Սեբաստիայի վիլայեթ՝ 141.592: Կեսարիայի կուսակալություն՝ 47.617: Այսպես նա հաշվում էր ընդամենը 924.158 տեղահանված՝ սխալվելով գումարումի մեջ (որովհետև թույլ էր թվաբանությունից), ապա փակում իր ծոցատետրը՝ էջանիշով նշանակելով էջը: Նախարարը աչքաթող չէր անում այն շահույթը, որ կարող էր ձեռք բերել իր կազմակերպած սպանություններից: Դիվանագիտական խողովակով ուղարկված ծրարներն ու փաս-

տաթղթերը ապօրինաբար ստուգման ենթարկելով՝ նա տեղյակ էր դառնում ֆինանսական այն բոլոր գործառնություններին, դրամական փոխադրումներին և օգնություններին, որ գանազան ընկերություններ, ազգականներ, մարդասեր մարդիկ Ամերիկայից փորձում էին հասցնել հայերին: «Ինչու՞ մեզ չէք տալիս այդ փողը,– հարցնում էր նա դեսպան Մորգենթաուին,– մենք դրան նույնքան կարիք ունենք, որքան հայերը»: Ափսո՛ս, կորած այդ բոլոր ֆոնդերը... Թալաթ փաշան շատ բան չգիտեր կապիտալիզմի և նրա գաղտնիքների մասին, բայց կարծում էր, թե բավականաչափ ծանոթ է դրանց՝ կորած խաղադրամը վերստանալու համար: Հայերը իրենց կյանքի բարգավաճ տարիներին կյանքի ապահովագրության փաստաթղթեր էին ստորագրել ամերիկյան վստահելի ընկերությունների հետ, որոնք եկել էին Արևելք՝ հետազոտություններ կատարելու: Դրանք էին՝ New York Life Insurance Company և Equitable Life of New York ընկերությունները: Իրեն չհասցեագրված հեռագրերի ընթերցումներից և այն թվերից, որ նշել էր իր ծոցատետրում, Թալաթը հանում էր տրամաբանական

եզրակացություններ. «Այժմ նրանք բոլորը մահացել են առանց ժառանգ թողնելու: Հետևաբար նրանց դրանը հասնում է կառավարությանը. նա է, որ պետք է օգտվի դրանից»: Օրինական չէ՞ր միթե, որ պետությունը, որի սպասավորն էր ինքը, համարվեր փողի միակ ժառանգորդ, որովհետև, վերջին հաշվով, անհետացողները օսմանյան քաղաքացիներ էին:

ԺԵ

Կոստանդնուպոլսի կլիման վնասակար լինելով իր սրտին և շնչերակներին՝ Գերմանիայի դեսպան ֆոն Վանգենհայմը իր պաշտոնում փոխարինվեց իշխան ֆոն Յոհեննլոհե-Լանգենբուրգի կողմից, որը խառնվածքով ավելի կոփված մարդ էր. գուցե չափազանց կոփված մարդ՝ ըստ իր պաշտոնակիցների կարծիքի: Նրա կենսագիրները կիմանան, թե նա գործում էր իր իշխանական դիրքի հետ կապված պատվաբեր ավանդույթները հարգած լինելու՞ մղումով, թե՞ նա պարզապես խղճմտանքով օժտված մարդ էր. Բայց իր նախորդի նման, իրազեկ լինելով այն քստմնելի իրադարձություններից, որոնք տակնուվրա էին արել Փոքր Ասիայի բոլոր կողմերը, իշխանը 1915 թվականի օգոստոսին բավական խիստ մի գրություն փոխանցեց Բարձր Դռանը հետևյալ

բովանդակությամբ. «Գերմանիայի դեսպանությունը իր կառավարության հրամանով ստիպված է մի անգամ ևս բողոքել այս զարհուրելի արարքների դեմ և իր վրա չի վերցնում պատասխանատվությունն այն բոլոր հետևանքների, որոնք կարող են առաջ գալ այդ արարքների պատճառով»: Հաստատված չէ, թե իշխանն արդյոք կայսերական կառավարության հրամանով էր արել այս միջամտությունը, թե՞ դա նրա սեփական նախաձեռնությունն էր (թվում է, թե Արտաքին գործերին առընթեր պետական փոխքարտուղարը, որ նրա վերադասն էր, մեղադրել է նրան այդ միջամտության համար): Ինչ էլ որ լինի, Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի մարդիկ անտեսում էին գերմանացի բարոնների, իշխանների և վերապատվելիների ազդարարություններն ու զգուշացումները: Նրանք, եթե դա հնարավոր էր լինում, շատ ավելի պակաս կարևորություն էին տալիս լատինների կամ անգլո-սաքսոնների կարծիքին: Խարբերում, ամեն ինչից հեռու, օգնությունից զուրկ ամերիկացի հյուպատոս Լեսլի Ամմերթոն Դեյվիսը, որի բոլոր թղթակցությունները հսկողության տակ էին առնված,

անորոշ մի մտավախություն ուներ այդ մասին: Այն, ինչ նա տեսնում էր շաբաթներից ի վեր (նա գրում էր հուլիս ամսին), ինչ նա գիտեր, ինչ նրան էր վիճակված անել, թևաթափ և անհույս էր թողնում նրան. «Գաղտնիք չէ, որ նախատեսված ծրագիրը միտում էր կործանել հայ ժողովրդին որպես ցեղ, բայց այդ ծրագրի իրագործման համար գործադրվեցին այնպիսի եղանակներ, այնպիսի սառնարյունությամբ և այնպիսի բարբարոսական ձևով, որ նախապես ես չէի կարող ենթադրել բնավ... ես չեմ հավատում, — ավելացնում էր աստղագարդ դրոշակի արժանապատիվ ներկայացուցիչը, — որ աշխարհի պատմության մեջ երբևիցե գոյություն ունեցած լինի մի կոտորած այդքան ընդհանրական և այդքան արմատական, որքան այն կոտորածը, որը կատարվում է այս պահին այս շրջանում, և ոչ էլ մի ծրագիր այնքան ահավոր և այնքան սատանայական, որը երբևիցե հղացված լինի մարդու մտքում»: Դատելի էր ունենում պատերազմական կացության մեջ, բանուկ ամեն ճանապարհից հեռու, անջրդի լեռներում, կորած լճերի եզերքին, կիզիչ խճաքարերի վրա անրացված Բաղդադի

անծայրածիր երկաթուղու երկայնքին, մարդու նայվածքին անմատչելի խոպան վայրերում:

Ապահովության նկատառումով, Ջեմալ փաշան, որ այս տարածաշրջանում բանակի գլխավոր հրամանատարն էր, արգելել էր ամենօրյա իրականությունից գողացված ամեն լուսանկար ու պատկեր: Այդ օրերին անսաստող անխոհեմ և հանդուգն այն անձինք, որոնք քառասունութ ժամում իրեն չեն հանձնի օրենքով արգելված լուսանկարների կլիշեները, կենթարկվեն օսմանյան ռազմական արդարադատության բոլոր խստություններին (Յետագայում Ջեմալ փաշան անելու էր հետևյալ հաստատումը. «Ես բացարձակապես տեղյակ չեմ այն դրդապատճառներին, որոնք կառավարության իմ գործընկերներին մղել են ընդունել հայ ազգաբնակչությունը տեղահանելու որոշում. այդ մասին նրանք ինձ հետ չեն խորհրդակցել»): Այնուհանդերձ, զազրելի իրադարձությունների լուրը հասնում էր ամենաօտար մարդկանց ականջներին և պատկերվում ամենահեռավոր մարդկանց աչքերին, որովհետև ամեն տեղ և ամեն ժամանակ գաղտնիքը, ինչքան էլ այն լավ պահված լինի, մի օր, անպայ-

ման, հայտնի կդառնա: 1915 թվականի օգոստոս ամսվա վերջերին Ղոնուի *Մեսաջերո* թերթը հրատարակեց Տրապիզոնում Իտալիայի թագավորության նախկին հյուպատոս *Կոմենդատորե* Գորրինիի մեկ հարցազրույցն այն մասին, ինչ նա տեսել էր և կարող էր արտահայտել: «Դա իսկական մի բնաջնջում էր, – ողբում էր հյուպատոսը,– *Անմեղների կոտորած*, աներևակայելի ոճիրներ, մի սև էջ՝ դրոշմված մարդկության ամենասրբազան իրավունքների բացահայտ ոտնահարումով»: Երիտթուրքերը պետք է իմանային, որ լատինները և հատկապես իտալացիները որքան զգայուն և խիստ տպավորվող մարդիկ են: Այն, ինչին իտալացի դիվանագետն ականատես էր եղել, նրան կորցնել էր տվել իր քունը. «Ջղային տանջալից նուպաների մեջ ընկա և սիրտխառնուքներ ունեցա, այնքան որ սարսափելի բան էր այդ անմեղ և անպաշտպան արարածների զանգվածային սպանությանը ներկա լինելու տառապանքը»: Յույները, որոնք դիմացկուն մարդիկ էին՝ վարժված լինելով բալկանյան պատերազմների բռնություններին և դառնություններին, նույնիսկ նրանք չէին կարողանում ան-

զգա մնալ: Քոնիայի հույն փոխհյուպատոսը, կարկամած, իր դեսպանությանը նկարագրում էր այն հուզումը, որ համակել էր իր դավանակիցներին ի տես ոսկրացած և ահաբեկված մարդկային ուրվականների քարավաններին. «Այստեղ հույները սարսափահար նայում են տեղի ունեցածին՝ լքված այն նախազգացումով, որ նույն ճակատագիրը սպասում է նաև իրենց» (նա առանց դժվարության պատկերացնում էր, թե գալիքը ինչ կարող էր վերապահել իրենց): 1915 թվականի հոկտեմբերի 9-ին *Իլիուստրասիոն* հանդեսը, որը շատ տարածված և գնահատված հրատարակություն էր ընտանիքներում, իր 3788 համարի 386-րդ էջում տալիս էր «Հայերի բնաջնջումը» վերնագրով քսան տողից բաղկացած համառոտ մի տեղեկություն, որին կցված էին ծվեն-ծվեն եղած ձորձերով գաղթականների լուսանկարներ: Դրանից մի քանի օր առաջ, հոկտեմբերի 6-ին դերկոմս Ջեյմս Բրայսը Լոնդոնի Լորդերի պալատին ներկայացրել էր մի դիմում (ինչպես գիտեն անել միայն շոտլանդացիները), որպեսզի հրապարակավ դատապարտվի կատարված սարսափազդու ոճիրը: «Կոտորած-

ների պատմությունները,– ասում էր նա,– հասան ինձ տարբեր կողմերից, բայց էական կետերում դրանք բոլորն էլ համընկնում են իրար և իրականում հաստատում մեկը մյուսին... Այսպես է, որ, ինչպես թվում է, հայ ազգի երեք չորրորդը կամ չորս հինգերորդը ոչնչացված է. և պատմության մեջ չկա մի էջ, անշուշտ Լենկթեմուրի ժամանակաշրջանից ի վեր, ուր նշված լինի նույնքան զարհուրելի և նույնքան մեծ չափի մի այլ կոտորած»: Նույնիսկ հարավային կիսագնդում, տարաշխարհիկ և մերկ հեռավոր ցամաքամասի վրա, որին մոտեցել են Վիլլեն Յանսզոնը, Դիրկ Չարթոզը և ծովահեն Վիլյամ Դանպիրը, Բրիսբեն²³ քաղաքի *Կուրիեի* (Բանբեր), Ադելայիդայի²⁴ *Ռեջեստրի*, Վիկտորիայի²⁵ տպագիր թերթերի և մինչև իսկ Սառուցյալ Տասմանիայի *Մերկուրիի* ընթերցողներին հասնում էին Անատոլիայից եկող

²³ *Բրիսբեն* – Նավահանգիստ Ավստրալիայում:

²⁴ *Ադելայիդա* – Քաղաք Ավստրալիայում, Հնդկական օվկիանոսի եզրերին, Հարավային Ավստրալիայի նահանգի մայրաքաղաքը:

²⁵ *Վիկտորիա* – Ավստրալիայի հարավ-արևելյան նահանգ, որի մայրաքաղաքն է Մելբուռնը:

երկարաձիգ, ողբագին հեծեժանքները. «Սպան-
դանոցի տեսարաններ», «Արյունաքամ հայեր»,
«Մարդիկ քշվում են անապատ մեռնելու հա-
մար», «Ավելի քան մեկ միլիոն զոհ»...: Ամբողջ
աշխարհը գիտեր և քարանուժ էր սարսափից:

ԺԶ

Երիտթուրքերը մնացել էին խիստ մե-
կուսացված և զայրացել էին այդ կացության
համար: Սխալ չէր, սակայն, որ նրանք եղել
էին առատաձեռն, ծախսել էին անհաշիվ,
ծայր աստիճան բարեհաճությամբ և լիառա-
տությամբ, իրենց առատ նվիրատվություն-
ներով մեծ օգուտ էին տվել թերթերին, լրագ-
րերին, տնօրեններին և խմբագիրներին՝
շռայլելով աջ ու ձախ, այստեղ ու այնտեղ:
Վեց հարյուր հազար ֆրանկ *Պըտի Պարիզի-
ենին*, երկու հարյուր հիսուն հազար ֆրանկ
Գոլուային և տակավին տասնյակ հազարա-
վոր ֆրանկներ *Լիբր Պարոլին*, *Օրորին*, *Աք-
սիոնին*, *Էքսելսյորին* և *Էնտրանսիժանին*
թվելու համար միայն Ֆրանսիայում հրատա-
րակված թերթերը: Երիտթուրքերը գովազդի
նախկին ղեկավար Լեոն Ռենիեին իրենց գր-

պանն էին դրել՝ վճարելով նրան հինգ հարյուր հազար ոսկի-ֆրանկ: Նրանք պահում էին մի քանի վստահելի բարեկամներ գրական և զինվորական շրջանակներից: Գերմանական դեսպանատան ռազմածովային կցորդ Յյունանը, որը հոխորտում էր, թե իր կյանքի գեղեցկագույն մասն անցկացրել է Թուրքիայում և հետևաբար լավ է ճանաչում նրա հոգին, հարում էր կառավարման այն սկզբունքներին, որոնցով երիտթուրքերը, ըստ նրա, արդարորեն առաջնորդում էին հասարակության կյանքի ընթացքը: «Ամենատկար ազգը պիտի պարտվի», կրկնում էր նա ավելացնելով. «Էնվեր փաշան մի ճանճի անգամ վնաս չի տալիս»: Էնվեր փաշան ճանճերի դեմ ոչինչ չուներ: Երիտթուրքերը ազնիվ մարդիկ էին: Մեծ ազգերի երևելի դեմքերը համաձայն էին դրան: Ֆրանսիացի գրող Պիեռ Լոտին, որը ռազմանավերի վրա ման էր գալիս աշխարհով մեկ, նշումներ կատարում այն բոլոր վայրերում, որտեղով անցնում էր, և երջանիկ կյանք վարում նավահանգիստներում, կյանքի երկար փորձառություն ունեցող մարդ էր: Բոսներների

ապստամբության²⁶ ժամանակ նա ընդհարումների երկրորդ գծի վրա ներկա էր եղել եվրոպացիների կողմից Պեկինում տեղի ունեցած քաղաքային բնակիչների կոտորածին: Պիեռ Լոտին սիրում էր ծովային ճանապարհորդությունը տարաշխարհիկ հաճույքների համար: Նա շատ էր սիրում մանավանդ ծպտվել: *Ֆորմիդաբլ* զբոսանավը ման էր ածել նրան մինչև Ալժիր, *Որդուտաբլը*²⁷ տարել էր Չինաստան, իսկ *Վոտուրը*՝ դեպի Բոսֆորի ափերը: Նա լուսանկարվում էր մերթ որպես չինացի բարձրաստիճան պաշտոնյա, մերթ որպես փարավոն, մերթ որպես թուրք և կամ բուլղոսկին մերկ՝ ամոթույքը ծածկած որթատուն-

²⁶ *Բոսներների ապստամբություն* – 1895թ. չինական գաղտնի մի ընկերության կողմից այլախոյանության մի շարժում բորբոքվեց Չինաստանում, որտեղ հաստատվել էին եվրոպացիները: Այդ շարժումն իր բարձրակետին հասավ 1900թ. և վերածվեց զինված մի ապստամբության՝ սպառնալով օտարերկրյա զանազան կառավարություններ ներկայացնող հաստատություններին: Միջազգային ռազմական մի արշավանք վերջ տվեց այդ ապստամբությանը (Ծնթ. թարգմ.):

²⁷ *Որդուտաբլ, Վոտուր* – ֆրանսիական զբոսանավեր (Ծնթ. թարգմ.):

կի տերևով. այդպիսով նա հեշտությամբ կարող էր համարվել մի երազատես, եթե ընտրված չլիներ Ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ՝ գրավելով թիվ 13 բազկաթոռը: Արդ, ակադեմիկոս մարդը անհրաժեշտորեն վեր էր մնում ամեն քննադատությունից:

Այս գրողը Թուրքիայում սիրում էր այն ամենը, ինչ նրան թվում էր իրապես թուրքական: Նա գնահատում էր *բյորեկները*, «վեզիրի մատներ» կոչված կոցարի միսը և *Սըմըր Փալասի*²⁸ չերքեզական ճուտը: Նա կրում էր ֆես, ծխում էր նարգիլե, որ նրա համար պատրաստում էր Հասան անունով իր ծառան: Պիեռ Լոտին շատ էր կապված սուլթան Աբդուլ Համիդին, որը մի ժամանակ նրան ճաշի էր հրավիրել «ապշեցուցիչ շքեղությամբ» կահավորված իր ճաշասենյակում: Նա սուլթանի օգոստափառ ձեռքից ստացել էր փայլուն ադամանդներով ընդելուզված, ասպետի Մեջիդիե կոչված կայսերական բարձր պատվանշանը, որով շատ էր ուրախացել: Նա ճաշակել էր հա-

²⁸ *Սըմըր Փալաս* – Ամառային շքեղ ռեստորան Կոստանդնուպոլսում (Ծնթ. թարգմ.):

մադամ կերակրատեսակներ, համտեսել քաղցրահամ ըմպելիքներ, կերել խմորեղենի սքանչելի տեսակներ, խմել ծիրանագույն ընտիր գինիներ, սառը օշարակներ՝ մատուցված ոսկյա անոթների և բյուրեղապակյա բաժակների մեջ, մեծաթիվ սպասավորների կողմից, որոնք հագել էին թանկագին թելերով բանված կարմիր, երկար պարեգոտներ նարնջագույն և կանաչ միատեսակ հանդերձանքով՝ բոլորն էլ նույնքան գեղեցիկ, որքան արեզակն ու լուսինը: Նա շնչել էր հոտավետ խնձորների, ստաշխի և կնդրուկի բույրերը, մետաքսյա փափուկ բարձերի վրա երկարած՝ ունկնդրել էր հալվեի փայտից պատրաստված վինի հնչյունը և այն ալեծածան ձայները, որոնց քաղցր հնչականությունը կախարդում էր նրան: Պիեռ Լոտին սուզվում էր այս ախորժելի պահերի մեղմանուշ վերհիշողության մեջ: Եվ եթե ճիշտ էր, որ Ելզրգի պալատում զգացվում էր մահվան թևածունը, եթե ճիշտ էր, որ հասարակ ժողովուրդը սուլթանի անունն արտասանում էր միայն դողալով, ապա կային նաև փափկամարմին դեռատի աղջիկներ, որոնք նրան կոչում

էին *դուդուլ*: Ակադեմիկոսը Թուրքիայի մասին գիտեր այն ամենը, ինչ հարկավոր էր գիտե-
նալ՝ Արևելյան հին պալատը, նոճիների հո-
տը, սոսիների ստվերը, վանդակապատ պա-
տուհանները, որոնց հետևում կանայք փակ-
ված էին մնում, զինվորական շեփորների աղ-
մուկը և ուրբաթ օրվա մեծ աղոթքը: «Այստեղ,
ինչպես մեզ մոտ, կորցրել ենք գեղեցկության
զգացումը և հարգանքն այն բաների հանդեպ,
որ մեծարում էին մեր նախնիները», կիսա-
ծայն իր դժգոհությունն էր արտահայտում նա:
Յեղափոխությունից ի վեր շատ նորություն-
ներ սարսափեցնում էին նրան՝ սկսած ազա-
տագրված կանանցից, որոնք հասարակու-
թյան մեջ ցուցադրում էին իրենց, շատախո-
սում հրապարակավ, թերթ էին կարդում,
դառնում բուժքույրեր կամ դասախոսներ,
մինչև անգամ ոմանք մուտք գործում հեռա-
խոսային վարչություն: Բարեբախտաբար,
հաստատում էր նա, դեռևս մնում էին այնպի-
սիները, «որոնք ունեցան բավականաչափ ող-
ջամտություն և ճաշակ՝ չհրաժարվելու համար
սև քողից», նաև իշխանության գլուխ անցած

նոր դեմքերի մեջ այնպիսիները, որոնց նա կո-
չում էր «ազնվացեղ մահմեդականներ»: Ահա
թե ինչու պաշտոնագրկված սուլթանի չգոյու-
թյան պատճառով նա պաշտպանում էր Միու-
թյուն և Առաջադիմություն Կոմիտեի երիտ-
թուրքերին (թեև առաջադիմությունը նա սի-
րում էր ոչ այնքան ոգևորությամբ):

Պիեռ Լոտին, ուրեմն, իր սրածայր գրիչը
մտքրեց վերքի մեջ և սկսեց այն շուռումուռ
տալ: «Թուրքիան վատ է ճանաչված,– ընդ-
գծում էր նա,– իսկ թուրքերին զրպարտում են,
նախատում անընդհատ»: «Ես իմ ամբողջ
կյանքում ասել եմ, որ նրանք կազմում են
ամենաառողջ, ամենաազնիվ տարրը ամբողջ
Արևելքում. նաև՝ ամենահանդուրժող տար-
րը»: Ահա թե ինչու նա իր գրքույկը հրատա-
րակել էր «Յայաստանի կոտորածները» վեր-
նագրով, որպեսզի հերքվեն նրանց դեմ եղած
մեղադրանքները. որովհետև Եվրոպան բամ-
բասում էր տակավին, միշտ բամբասում,
անընդհատ բամբասում՝ խոսելով այդ ատելի
նյութի մասին, կարծես թե ուրիշ բան չունե-
նար անելու: Խեղճ թուրքեր, ափսոսում էր

ակադեմիկոսը, «նրանք ինչ որ էլ անեն Եվրոպայում, միշտ նրանց են մեղավոր համարում... Քրիստոնյա ասված բոլոր ժողովուրդների անխոստովանելի դաշինքը գինաթափ չի լինելու բնավ: Եվ նրանք գիտեն նաև, որ այդ դժբախտ հայերը, նույնիսկ ամենախաղաղ ժամանակներում, չեն դադարելու նրանց դեմ տխրահռչակ և կեղծավոր ամբաստանողներ լինելուց»: Որ դժբախտ հայերը կոտորածների զոհեր են եղել, Պիեռ Լոտին դա չէր կարող ուրանալ: Եվ ինչպե՞ս կարող էր ուրանալ, երբ թափված արյունը դեռ չէր չորացել, երբ զոհերի ոսկորները դեռ չէին սպիտակել կիզիչ արևի տակ: Դա պատճառ չէր, սակայն, որ նա լքեր իր բարեկամներին: Ո՞վ արդյոք, հարցնում էր նա, կհամարձակվի առաջին քարը գցել մարդասպանների վրա: Միթե ֆրանսիացիները մեղավոր չէին Սուրբ-Բարթոլոմեոսյան գիշերային ջարդերի, բողոքականների դեմ Լյուդովիկոս 14-րդի հարուցած հալածանքների, ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ տեղի ունեցած արհավիրքների և Փարիզի Կոմունայի համար: Միթե իսպանացիները մեղա-

վոր չէին եղել հավատաքննության շրջանում կատարված խժոճությունների, իրենց երկրից հրեաների ողբալի արտաքսման համար, որոնց հյուրընկալեց միայն Օսմանյան կայսրությունը: Եվ ի՞նչ ասել «արյունախանձ շոշափուկներով» զագրելի Կայզերի մասին (որովհետև իր տեսիլքների մեջ Լոտին Կայզերին պատկերացնում էր օժտված շոշափուկներով, ինչպիսին էր *Նաուտիլուս*²⁹ հրեշավոր ութոտմանին): Կոտորածը, շարունակում էր նա, հար հավիտյան մնում է թաքնված մարդկային հոգու խորքում, այն հատուկ է բոլոր ժողովուրդներին, բայց միայն թուրքերին է, որ ոչինչ չեն ներում՝ ցցի վրա հանված կանայք, շների առջև նետված երեխաներ և կմախքներ՝ ճանապարհների եզերքին: «Ավա՛ղ, այո՛, թուրքերը ջարդել են: Սակայն ես պնդում եմ, որ ջարդերի մասին եղած պատմությունները միշտ էլ չափազանցված են, իսկ մանրամասնություն-

²⁹ *Նաուտիլուս* – ֆրանսիացի գրող Ժյուլ Վեռնի «Քսան հազար մղոն ծովերի տակ» վեպում հիշատակված այն սուզանավի անունը, որի վրա հարձակում են գործում ութոտմանի հրեշները (Ծմբ. թարգմ.):

ները՝ անհիմն կերպով տգեղացված: Պնդում են նաև (և դրանում ոչ ոք չի համարձակվի հակաճառել ինձ), որ գործված ոճիրների ամենամեծ և ամենածանր մասը ընկնում է քուրդերի վրա, որոնց պաշտպանությունը ես երբեք չեմ ստանձնել»: Ուրեմն, հետևելով նրան, թուրքերը, որոնք ոչնչով պատասխանատու չեն եղել իրենց չգործած ոճիրների համար, ունեին մեղմացուցիչ հանգամանքներ. որովհետև հարկավոր էր ընդունել, և աշխարհը պետք է գիտենար, պետք է գիտենային թե՛ Ֆրանսիան, թե՛ Իտալիան, թե՛ Իսպանիան և երկրագնդի բոլոր ժողովուրդները, որ հայերը, որոնց հանդեպ գրողն ուներ գութ և ողորմածություն և որոնց անկեղծորեն կարեկցում էր այն ծայրահեղ դժբախտությունների համար, որոնք հարվածում էին նրանց, – այո՛, այո՛ հայերը համակրելի մարդիկ չէին:

Փարիզում լույս տեսած դեղին գրքույկի հեղինակի այս դատողության մեջ կար մի դատարկություն. դա գրաքննության կողմից արված լայնաբաց դատարկությունն էր: Գրքույկի 27-րդ և 28-րդ էջերում կառավարության

մկրատը կտրել-հանել էր ակադեմիկոսի մտածումը: Պատերազմ էր, և այն, ինչ նա գրում էր, չէր կարող տպագրվել առանց վնասելու ռազմիկների բարոյականությանը, նրանց, ովքեր կռվում էին խրամատներում, Դարդանելում, Արևելքում: Հետագա հրատարակության մեջ, երբ արդեն վերահաստատվել էին բնականոն խաղաղ պայմանները, վերականգնված էր պակասող այդ հատվածը: Հայերը, ուրեմն, համակրելի մարդիկ չէին: Պիեռ Լոտին նրանց մոտ տեսել էր միայն նենգություն և կեղծավորություն: «Կհամարձակվեմ գրեթե ասել, որ Թուրքիայում հայերը նման են միրգ կրծող որդերի, նրանք իրենց կողմն են քաշում երկրի ամբողջ ոսկին և չորացնում երկիրը ամեն տեսակ միջոցներով, մանավանդ վաշխառությամբ, ինչպես անում էին դեռ վերջերս հրեաները Ռուսաստանում»: Պիեռ Լոտին, որ հաճույքով էր ծպտվում որպես լեռնաբնակ հզոր շեյխ՝ դաշույնը խրած գոտու մեջ և կոր թուրը դրած ծնկների վրա, ասես լիներ Լեռան ծերունու մեկ եղբայրը: Իր դեղին գրքույկով նա արժանացավ Ջարդարարների բարեկամ մակ-

անվանը: Բայց նա, ով դերասանների նման
շպարվում էր որպես Օսիրիս՝ հին Եգիպտոսի
թագավոր-աստված, որպես Չինաստանի մե-
ծափառ պաշտոնակատար արգելված Քաղա-
քում, որպես Անդրհորդանանի էմիր և որպես
լեռնային թուրք զորական, այն անմահը, որը
գոռոզությամբ գրավում էր Ֆրանսիական
ակադեմիայի թիվ 13 բազկաթոռը, անտար-
բեր էր 1915 թվականի նկատմամբ:

ԺԵ

Դեսպան Մորգենթաուն Թուրքիայից ընդ-
միշտ հեռանալուց առաջ վերջին անգամ գնաց
ներքին գործոց նախարարի մոտ: Այդ օրը Թա-
լաաթ փաշան ուրախ և սիրալիր տրամադրու-
թյան մեջ էր: «Մենք հույս ունենք, որ շուտով
նորից կգաք... Մենք սովորեցինք ձեզ սիրել,
հակառակ երբեմն մեր միջև եղած սուր տարա-
կարծություններին...»: Ինչու՞ ամերիկյան դես-
պանը, մեկնելու մոտ, անտեսելով պատշաճու-
թյունը, պարտավորված զգաց իրեն մի անգամ
ևս շոշափել փաշայի ականջին տիաճ այն նյու-
թը, որ ջղայնացնում էր նրան իր հարուցած
անօգուտ հարցերով: «Իսկ հայե՞րը», հարցրեց
դեսպանը: Թալաաթի դեմքը կծկվեց, աչքերը
չարացան. «Ի՞նչ կարիք կա նորից խոսելու
նրանց մասին,– ասաց նա ձեռքի մի շարժու-
մով,– նրանց հաշիվը մաքրեցինք, վերջա-

ցավ»: 1916թ. հունվարի կեսերին դեռևս մնում էին նրանցից մի քանիսը ճամբարներում, Սիրիայի Բարեսիրական առաքելությունների որբանոցներում և Դեր-Ձորի անապատներում, բայց Թալաաթը հեռու չէր ճշմարտությունից: «Ես, իհարկե, չեմ հաշվել, բայց նրանք բոլորն էլ սպանվեցին», նշում էր Երուսաղեմից նիհար և լռակյաց մի ֆրանսիացի, որին Ձեմալ փաշան ուղարկել էր Ուրֆա:

Գերմանացի մի պաշտոնյա, որն անցնում էր այդ վայրերով, հայտնեց, որ Մեսքենեի ճանապարհը ծածկված է պատառոտված հագուստների կտորներով, ամեն կողմ սփռված հյուսվածեղենի մնացորդներով, ծվատված շորերի առանձին մասերով, ասես մի ամբողջ բազմություն չքացած, գետնի տակ անցած լիներ այստեղ: Բյուրտե անունով գերմանացի մի լեյտենանտ, մասնագիտությամբ ինժեներ, Եփրատի եզերքով բարձրանալիս տեսավ մեծ քանակությամբ մարդկային գանգեր և ոսկրակույտեր խաբուր գետի ձախ ափին: Եկեղեցու բարեգութ քույրեր, բժիշկներ և բուժքույրեր, դիվանագիտական մարմինների աշխատողներ և զինվորականներ, բոլորն էլ այն կարծի-

քին էին, որ սպանվածների թիվը անցնում է մեկ միլիոնից և մոտենում մեկուկես միլիոնի: Դեսպանների մեջ ամենափորձառուները, վրդովմունքի մատնված, արձանագրում էին, որ ո՛չ իրենց խրատներն ու կշտամբանքները, ո՛չ բարեկամ երկրների խորհուրդները, ո՛չ թշնամի հզոր պետությունների սպառնալիքները, ո՛չ պապական Գվիրակի խնդրանքները և ո՛չ էլ հանրային կարծիքի պարսավանքը չէին կարողանում հետ կանգնեցնել երիտթուրքերին իրենց սատանայական ծրագրի գործադրումից:

Նրանք, սակայն, թշնամի շների նման ուշադիր մայում էին նրանց, ովքեր նախագահում էին խորտակվելու մոտ եղող Կայսրության նավին՝ սպասելով նրանցից մեկի սխալ քայլին, որպեսզի ծուղակը զցեն նրան, կամ ակնդետ հետևելով մյուսի սխալին, որպեսզի տիրանան նրա առանձնաշնորհյալ դիրքին: Այսպես է, որ Թալաաթ փաշան, հաջողությամբ պսակելով իր գործունեության ասպարեզը, հասավ Մեծ վեզիրի բաղձալի պաշտոնին: Ենվերն իր աչքի ծայրով հետևում էր նրան և չէր ուզում հեռանալ Կոստանդնուպոլսից՝ վախենալով,

որ իր բացակայության ժամանակ ցած կգլորվի իր զբաղեցրած պաշտոնից: Իսկ ռազմածովային նախարար Ջենալ փաշան, որը Սիրիայում հրամայում էր անապատային բանակին, որոճում էր մռայլ մտքեր: Նա իրենից կախյալ վիճակում էր պահում ոչ բարեկամ փոքրաքանակ ցեղախմբեր, տարբեր լեզուներով խոսող թշնամի մանր-մունր անկարևոր ժողովուրդներ, հակառակ կրոններ դավանող աննշան խմբեր, որոնք ցրված էին Անատոլիայից ավելի լայնարձակ հողերի վրա, Ամանոսի լեռների և Արաբիայի սրբնազան քաղաքների միջև: Եվ սրանք բոլորը, ինչպես նրանցից յուրաքանչյուրը, վատ աչքով էին նայում նրան և սպասում միայն պատեհ առիթին՝ իրենց կոր դաշույնը խրելու համար նրա մեջքին: Ջենալը զգուշանում էր իրավացիորեն: Ձիգ և խիստ, ինչպես ռազմական արդարադատությունը, նստած սպիտակ մի ձիու վրա, գլխին դրած զորագնդային իր կտավե գլխարկը, ուշադրությամբ ստուգում էր իր զորքերը, որոնք մեկ գծի վրա շարված էին հովանոցաձև սոճիների առջև: Նա խուզարկում էր Դամասկոսն ու նրա շրջակայքը՝ խեղդելու դավադրությունները,

խափանելու խռովությունները և ճնշելու ապստամբությունը, հենց որ այն սկսեր խլրտալ: Նրա գործակալները բերում էին նրան թռուցիկներ, մարդկանց խռովության և հուզումների մղող զայրալից պարսավագրեր, որոնք ընկնում էին այդ գործակալներից ամենագրագետների աչքի տակ: «Իմացե՛ք, որ կազմվել է *Ֆիդայիների* մի կոմիտե, որի ծրագիրն է սպանել բոլոր նրանց, ովքեր սպանում են արաբներին»: Ջենալ փաշան առանց ժամանակ կորցնելու կախաղան էր բարձրացնում (յուրաքանչյուրի վզից իր մեղադրագիրը կախված) դյուրզիներին, մարոնիտներին, նեստորականներին, անսարիեներին, իսմայելացիներին, բոլոր նրանց, ովքեր ընկնում էին նրա ձեռքի տակ: Այդ թվում նաև՝ արաբներին: *Էլ-սիհա-ուլ-արաբի*, *Էլլա Մերքեզիե*, *Ջեմիեթ-ու-Թեվրիեթ-ուլ-արաբիե* գաղտնի ընկերությունների, ինչպես նաև Երդվյալների ընկերության հայտնի անդամները, Քահթանի որդիները, գլուխները շեղ, դատապարտյալների երկար սպիտակ պատմուճանները հագին, մեղմ քամուց ճոճվում էին կախաղանների վրա սարսափահար անցորդների գողունի հայացքի ներքո: Բեյրու-

թում, Դամասկոսում, Յաֆայում, Բաալբեկում այդպես օրորվում էին Աբդուլ Քերիմ էլ-Յալիլը, Շեֆիք բեյ էլ-Սուեյեդը՝ օսմանյան խորհրդարանի նախկին երեսփոխանը, Ռուշդի Շաման՝ նա, որ հանդես էր գալիս թատրոններում, և Սելիմ բեյ Ջեզերին՝ նա, որ սրտառուչ երգեր էր հորինում: Ջեմալը, ծիծաղելով, խորը ծխում էր իր սիգարը: Ջեմալը արդարամիտ մարդ էր: Նա միայն հայերին չէր կախում: Նա կախում էր մեծ քանակությամբ մարդկանց և առանց խտրություն դնելու: Դա մի մոլություն էր, որ նա ձեռք էր բերել 1909 թվականին Ադանայում, երբ որ Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեն, մեծ ջարդերից հետո, այնտեղ էր ուղարկել նրան՝ գործերը մի քիչ կարգի դնելու: Ջեմալը մտածում էր, որ ամենապարզ, ամենանվազ ծախսալից միջոցը կարգ մտցնելու այնտեղ, ուր այն բացակայում է, վարչական ամենալավ եղանակը, ամեն ինչ հաշվի առած, մարդկանց կախելն է:

Դա անհանգստացնում էր գերմանացիներին՝ նրա ռազմական խորհրդականներին: Դա լավ չէր պատերազմի համար: Նրանք խիստ դժգոհում էին դրանից: «Ջեմալ փաշա-

յի կողմից ձեռնարկված ծայրահեղորեն խիստ միջոցները թուրքական դատից շեղեցին արաբներին», տրտնջում էին նրանք: Բայց առանց նախնական դատաքննության կատարված այս մահապատիժները, պետք է խոստովանել, ուրախացնում էին անգլիացիներին, Կահիրեի գրասենյակների մարդկանց, Ջեդդահի լրտեսներին և բեդուինների նման հագնված այն մարդուն, որը ման էր գալիս ուղտի մեջքին նստած, և ում անվանում էին էլ-Ուրանս: «Ջեմալը թանձրամիտ, ապուշ մարդ է,– հեզմանքով ծիծաղում էր այս վերջինը,– նա առանց գերմանացիների խորհրդին դիմելու գործում է մի թշնամու դեմ, ում արհամարհում է, իսկ դա կարող է որևէ պահին հիանալի նվեր դառնալ հօգուտ մեզ»: Հիրավի, Ջեմալ փաշայի գործելակերպը հակադարձ ազդեցություն էր ունենում: Նա չզիտեր ինչ անել՝ տրված լինելով, որ ռազմածովային նախարար և լեռկ շրջանների կառավարիչ լինելը հարմար ոչինչ չուներ մի բան անելու համար: Ջեմալը Դամասկոսում հաճոյանում էր Սեկկեի շերիֆի որդուն և հաճախ նրան ուղեկցում էր կինոթատրոն, որով-

հետև Դամասկոսում այդ ժամանակ կային կինոթատրոններ: Նա ցույց էր տալիս նրան լավատեսական կինոժապավեններ, որտեղ անգլո-ավստրալացիները Եգիպտոսից դուրս էին շարտվում, և թուրքական մահիկը ծածանվում էր բուրգերի բարձունքին: «Եթե այս կինոժապավենը ճշմարտությունն է ասում, ապա ինչու՞ համառել և անհանգստացնել թե՛ իմ հորը և թե՛ ինձ, որպեսզի զինծառայողներ հավաքագրեք ձեր բանակի համար», դիտել էր տալիս անապատի այս ազնիվ որդին, որը երկնքից նոր ընկած մեկը չէր: «Գիտե՞ք ինչ, — պատասխանում էր Ջեմալը ոչ առանց փիլիսոփայելու, — դա քաջալերում է մարդկանց: Մենք հույս չունենք նվաճելու Եգիպտոսը, ոչ էլ փորձում ենք այդ բանն անել»: Ջեմալը ոչ մի բանի հույս չունեիր այլևս: Նա կառչում էր միայն Յեջազի գծին՝ սրբազան երկաթուղուն, որպես փրկության միակ լաստի:

Նկատի ունենալով դա և դաս քաղելով նրա դիտողություններից, Էմիր Ֆեյսալը՝ Մեկկեի շերիֆի որդին, Կարմիր ծովում հարձակում գործեց Ջեդդահի վրա՝ դուրս քշելու համար օսմանցիներին, իսկ նրա հայրը ան-

կախություն հռչակեց Յեջազում: «Կերե՞ք թուրքերին որպես նախաճաշ, նախքան նրանք կուտեն մեզ որպես ճաշ», միաձայն արտասանում էին վրեժխնդիր արաբները՝ կրակելով իրենց հրացաններից, մինչ բեդուինի հագուստներ հագած անգլիացին, մի անկյունում ծվարած, շփում էր իր ձեռքերը: «Յույս ունեն, որ այս շարժումը պիտի տարածվի, ինչպես դա երևում է», շշուշում էր նա: Ապա Լոուրենսը, որը կցված էր Եգիպտոսի Արաբական գրասենյակին, մանրակրկիտ կերպով վերլուծում էր հնարավոր այն կացությունները, որոնք ունակ էին Արաբական մեծ թերակղզին թեքելու Դաշնակիցների կողմը, իսկ դա մի հեշտ պատասխանատվություն չէր: Այդ էր նրա հանձնառությունը, այդ էր նրա գործը: Լոուրենսը, աչքերը չորս բացած, ոտքով կտրում-անցնում էր անհավատալի տարածություններ, հայացքով ընդգրկում անապատային շողափայլ բնանկարներ, ուտում արմավ, վրանի տակ նստած խմում քաղցր սուրճ և հոխորտում իր հնագիտական հավակնություններով: Նա հետաքրքրվում էր Դամասկոսի խեցեգործական արվեստի կանաչ, կա-

պույտ, մանուշակագույն մնուշներով, հիփիթական բրոնզե առարկաներով, սեպագիր պնակիտներով և շեկ ավազի տակ նիրհող երեքիագարամյա հնություն ունեցող կավե գունավոր անոթներով: Լոուրենսը խոկացել էր հնադարյան ռազմիկ Քսենոֆոնի մասին, որը եղել էր արքայից արքա ազնվագարմ Կյուրոսի ընկերը, այն մարդու, որի իմաստությունն իր դարաշրջանում կախարդեց հայերի, խալդիների և բյուրավոր այլ մարդկանց սրտերը: Նա կարդացել էր Գիյոմ Տյուրացու, Բարեպաշտ Սիրիացու երկերը, Գողըֆրուա Բույոնի «Անդրծովյան շրջաններում տեղի ունեցած դեպքերի և գործերի պատմություն» աշխատությունը, ինչպես նաև Տարանտոյի իշխան Բոհեմոնդի և Տուլուզի կոմս Ռեմոնդի պատմական երկերը: Եվ վերջապես նա մարտել էր անման մարտավար Կլաուզեվիցի գործերը: Լոուրենսը War Office-ի (պատերազմական գրասենյակ) համար մտորում էր երևակայական ծրագրեր. նավերով իջնել Ալեքսանդրեսի ծովափը, զինել վատ ճակատագրի բերումով ամեն կողմից կտրված, կեղտոտ հյուղավանդներում կուտակված կամ անմատույց լեռների

բարձունքներում ապաստանած և օրենքից դուրս ապրող թշվառ հայերին, որոնք սնվում են հասունացած ձիթապտուղներով և չորացած պանրով: Տասը հազար հրացան և երկու հետևակային միավորի համար նախատեսված գնդացիներ, ըստ նրա կարծիքի, բավարար կլինեին այս համարձակ նախաձեռնության համար: Դա չէր նշանակում թանկ վճարել նման մի պատերազմ շահելու համար: «Շերիֆը՝ հետևից, իսկ հայերը՝ առջևից, – հաշվարկում էր նա, – և թուրքերը որսացված կլինեն ցանցն ընկած ձկների նման»:

Ձեկուցագրերով հաստատված իրողություն էր, որ Հալեպի, Հոմսի, Դամասկոսի, Երուսաղեմի շրջակայքում և մինչև կիզիչ Հորանում արյունաքամ չորանում էր աքսորված հայ գաղթականների կիսակենդան կամ մահամերձ մնացորդացը: Սրա՞նք էին այն մարտիկները, որոնց կարիքն ուներ կապիտան Լոուրենսը՝ մղելու համար իր պատերազմը: Լեռնաբնակ և սարալանջերին ապրող հայերը, նրանք, ովքեր քառասուն օր դիմադրել էին Մուսա լեռան բարձունքում, ոչ մի զինամթերք չստացան: Հրաշանման մի բա-

ցառություն եղավ այն, որ Ալեքսանդրետի ծովածոցն ակոսող ֆրանսիական *Գիշեն, Դեզե, Ժամնա-դ'Արկ* նավերը հավաքեցին ցնցոտիների մեջ մնացած վերապրողներին և նրանց իջեցրին Պորտ-Սաիդ նավահանգիստը՝ հանձնելու համար Կարմիր խաչի խնամքին: Նրանք, ովքեր փութանակի կառուցված ժամանակավոր ճամբարներից էին, Սիրիայի կիսավեր քարվանսարայներից, Պաղեստինից և Լիբանանից, ընկել մնացել էին կիսաքաղց, թարթում էին իրենց հոգնած աչքերը և, որդերի կեր դարձած, հանձնվել էին մահվան՝ աղոթելով Նախախնամությանը կամ չմտածելով ոչ մի բանի մասին: Նրանք դարձել էին ամայի հողերի վրա բացված հասարակաց մի սև փոս՝ թաղված կղկղանքի և աղտեղության մեջ, ծածկված բզզացող ճանճերով և գարշահոտ մակաբույծներով: Սև սայլեր գիշեր ու ցերեկ հավաքում էին դիակները: Մի քանի կարեկից օտարականներ դուլերի մեջ լցված թեյ էին առաջարկում կամ վատորակ հաց այն մարդկանց, որոնք դեռևս կարող էին կուլ տալ որևէ սնունդ: Խելագարված կանայք, որոնք անզգա էին դարձել ամեն ինչի նկատմամբ, հա-

ռաչելով գցում էին հացի կտորը, որ մարդիկ երկարում էին իրենց: Նրանց, ովքեր չէին կորցրել իրենց բանականությունը, բազմիցս ասվել էր, որ ճակատագիրը գուցե կխնայեր իրենց կյանքը, եթե ողջամտությունն ունենային հավատափոխ լինելու. որովհետև մարդասպանները՝ օսմանցի ոստիկաններ և պաշտոնյաներ, ընդունելի էին համարում այդ տեսակի փրկությունը: «Թող կապիկ դառնան, եթե դա կարող է թույլ տալ նրանց, որ փրկվեն», ասում էր Ջեմալ փաշան, որի բարեմտությունը գայրացնում էր նրա ստորադասներին: Արևածագից մինչև մայրամուտ հարկավոր էր շտապով փորված խրամատների մեջ թաղել նեխվող մարմինները: Դա լավ չէր թուրքերի մղած պատերազմի համար, առավել ևս՝ անապատում Ջեմալի հրամանատարության տակ գործող բանակի համար, սիրիական այն փառավոր բանակի, որը պաշտպանում էր Կայսրությունն ու Յեջազի սրբազան երկաթուղին. որովհետև գաղթականների հետ գլուխ էր բարձրացնում նաև տիֆը, իսկ տիֆը չէր ճանաչում իր զոհերի կրոնը:

ԺԸ

Ալեկոծված Կարմիր ծովի վրայով Արաբիայի Լոուրենսը բերում էր Վիկեր մականիշի գնդացիներ, Բիկֆորդ մականիշի լարեր, Ռուս-Ռոյս գրահապատ ավտոմեքենաներ, ձուլածո ոսկի, ինչպես նաև ժամացույցներ՝ բաշխելու համար: Անհրաժեշտությունից մղված լինի, թե նախընտրությունից, նա իր հույսը դրել էր միայն արաբների վրա՝ իրականացնելու համար այն առաքելությունը, որ դրել էր իր մտքում: Լոուրենսը իր և Մեկկեի շերիֆի որդի Ֆեյսալի շուրջն էր հավաքում բոլոր ցեղերի բեղուհներին՝ Յուհեյնահներին, Բենի Սալիմներին, Յուհեյներին, Ռուալլահներին, Ջելեբանի Յաուեյտարներին, Բենի Ատիյահ Ագեյլատներին և, այդպես, նրանց ուղեկցությամբ բարձրանում դեպի հյուսիս՝ նստած արագընթաց իր ուղտի վրա: «Մեր թագավորությունը յուրա-

քանչյուրիս հոգու մեջ է, – բացատրում էր նա իր անհանդարտ ռազմիկներին, – մենք կարող ենք լինել այն գոլորշու նման, որ հնարավոր չէ ձեռքով բռնել»: Լոուրենսը գրավեց Աքաբան: Հրամանատար Լոուրենսը սաբոտաժի էր ենթարկում «սրբազան» երկաթուղագծերը, պայթեցնում՝ կայարանները, ռազմական կետերը, քարակերտ կամուրջները: Նա պայթուցիկ նյութեր էր տեղադրում երկաթգծերի արանքում, կիլոգրամներով ժելինիտ էր դնում լայնակի քառակող պողպատածողների միջև, կակաչածև ականներ էր թաղում հողի տակ և լարեր քողարկում խճաքարերի հատակին: Շոգեքարշները օդ էին բարձրանում, հրացաններով լցված վագոնները ծալվում էին ակորդեոնի նման: Լոուրենսը հարվածում էր այնտեղ, ուր չէին սպասում իրեն: Թուրքերը չգիտեին՝ ո՞ր պատին խփել իրենց գլուխները: Չեզոքացնել արաբական ապստամբությունը անկարելի մի փորձ էր, ինչպես անկարելի է «դանակով ապուր ուտելը», իսկ զորավար Ալենքին՝ անգլիացիների, նորզելանդացիների, ավստրալացիների և գյուրխանների ղեկավարը, առաջանում էր Սինայի անապատում և

Պաղեստինում: Ալենքին մտավ Երուսաղեմ: Թուրքերը նահանջում էին: Նրանք հանձնվում էին փոքրաթիվ խմբերով, ջոկատներով, զորագնդերով կամ սպանվում էին անհաշիվ: Այն ժամանակ Ջենալ փաշան մտածեց, որ խելացի, օգտակար և նպաստավոր բան կլինի ճամբար փոխելը:

«Ես չեմ վերադառնա Կոստանդնուպոլիս, մինչև չնվաճեմ Եգիպտոսը», հռիտրտացել էր Ջենալն իր մեկնումի օրը դյուրահավատ ամբոխի ծափահարությունների տակ: Ժամանակն էր մոռանալ դատարկ խոսքերը, հաշվի առնել իրականությունը և մտածել ապագայի մասին: Ջենալը հանկարծ հիշեց, որ ինքը երբեք գերմանասեր չէր եղել, ընդհակառակը: Երկաթե խաչը իր կրծքին ամրացվել էր միայն պատրանք ստեղծելու համար: Նա հիշեց հանկարծ, թե ինչպիսի՞ ջերմությամբ, ինչպիսի՞ սքանչացումով էր այցելել Կոյոզոյի զինագործարանները և ֆրանսիական նավատորմի շքեղ նավերը: Նրա մտքից դեռ չէին հեռացել ֆրանսիական մամուլի՝ իր անձին ուղղված ներբողալից արտահայտությունները. «Ջենալ փաշան անձանոթ չէ մեր ընթերցողներին:

«Անցած շաբաթ, չորեքշաբթի օրը, Մեսսաժե դ'Աթեն (Բանբեր Աթենքի) լրագրի հաղորդած մի լուրի համաձայն, տեղական թերթերն արձանագրում էին, որ Ջենալն ապստամբել է Կոստանդնուպոլսի կառավարության դեմ և հաջողության հասնելու համար ոտքի է հանել վայրագ դյուրզիներին»: Կոպիտ ստեր: «Թերթն ավելացնում էր, որ արաբները օգնում են Ջենալին»: Դա քիչ հավանական էր՝ նկատի ունենալով այն պարագան, որ նա հետևողական կերպով կախաղան էր բարձրացրել նրանց: Ջենալ փաշան իր մտադրության մասին գրում էր Ֆեյսալին, իսկ սա այն փոխանցում էր Լոուրենսին, իսկ վերջինս էլ՝ Կահիրե: «Մեկկէի դեմ ըմբոստությունը Աստծու կողմից տրված պատիժ էր նրա համար: Նա պատրաստ էր անելու ամեն բան՝ դարձանելու համար հավատի դեմ գործված այդպիսի մի զանցանք»: Բայց Ջենալ փաշայի համար հարկավոր էին ավելի հաստատուն երաշխիքներ, քան աստվածային և անստույգ մի հատուցում: Նա, ի գին իր վերադարձի, դաշնակիցներից պահանջում էր, որ պատերազ-

մից հետո իրեն մշտնջենապես շնորհվի սուլթանի տիտղոս և ամբողջականությունն այն հողերի, որոնց վրա նա իշխելու էր. այն է՝ Սիրիան, Միջագետքը, Արաբիան, Յայաստանը, Քուրդիստանը... Օսմանի փոխարեն սուլթան. Ժառանգակա՛ն սուլթանություն: Այս գաղափարն ի վերջո վատ չէր իր համար, իր որդու համար, իր թոռան համար, իր որդոց որդիների համար: Սուլթանի տիտղոս շնորհելը դեռ կարելի էր. մեծ տերությունների իրավասությանն էր վերապահված այդ տիտղոսը շնորհելն ու այն վերացնելը: Բայց այն տարածել ընդարձակածավալ հողերի վրա, շատ ուշ էր, որովհետև նրանք արդեն այդ հողերը դարձրել էին բարեհաջող բաշխման առարկա Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև: Առևտրական պալատները, դիվանագետներն ու գեներալները այդպես էին որոշել դրանց ճակատագիրը իրենց գաղտնի բանակցություններում: Ինչի՞ համար էր պատերազմը, եթե ոչ Անտիոքի քրոմի, Բեյթ-Շեբաբի երկաթի, Յորդանանի ֆոսֆատների, Ջերբել Միսիսի մանգանի, Ջերբել Ակրայի արծաթախառն

կապարի և 72 տոկոսանոց միկելի հանքաքարի համար (այն դեպքում, երբ «Նոր-Կալեդոնիայի մեր հանքավայրերում դրա պաշարները 45 տոկոսը չէին անցնի»)։ Նրանց ինչի՞ն էին պետք ոջլոտ, հյուծված, անտուն, ապագա չունեցող հայերը։

Փաշան, հուսախաբված, բազմապատկում էր իր գիջումները, դիզում էր դրանք մեկը մյուսի վրա անհաստատ խորանարդիկների նման։ Դեջագի, Սիրիայի, Միջագետքի ինքնավարությունը, Մեկկեի թագավորությունը շերիֆ Յուսեյնի համար։ Երբ որ կույտը բավականաչափ բարձրացավ, այն փուլ եկավ։ Գնդապետ Լոուրենսի և էմիր Ֆեյսալի ուղտերի շարասյուները, Ռոլս-Ռոյս զրահապատ ավտոմեքենաները բարձրանում էին դեպի Ազրակ, Նիզիբ, Դերաս, Տել Արար։ Ջեմալ փաշան հեռացավ սպառնալիքի տակ գտնվող Դամասկոսից և մեկնեց Յոնս։ Դեջագի արաբական բանակի սև, կարմիր, կանաչ և սպիտակ գույներից բաղկացած դրոշակը ծածանվում էր շենքերի ճակատներից։ Թուրքերը, շփոթության մատնված, լքում էին իրենց դիրքերը, պայթեցնում իրենց

զինանոցները և բարձրանում մեկնելու պատրաստ վերջին գնացքի վագոնների կտրի վրա։ Ձիավորական միավորները, ջոկատները քանդվում, քայքայվում, կազմալուծվում էին։ 3-րդ գորագունդը, 24-րդ գորաբանակը, 146-րդ գումարտակը... Բնակիչները, համարձակություն ձեռք բերելով, պատուհաններից և դռների անկյուններից կրակում էին պարտվածների վրա։ Վերջապես մի օր, առավոտյան, էլ Ուրանսն ու նրա ազգատոհմի մարդիկ հաղթական մտան Դամասկոս և տեղավորվեցին Վիկտորիա հյուրանոցում։ Արևից խանձված դեմքերով բեդուինները, նստած իրենց փոքր նժույգների վրա, հանդիսավոր երթով և բացականչելով անցնում էին փողոցներով՝ իրենց հրացանների կոթը հենած պաճուճազարդ կաշվե թանբերի վրա։ Քեֆրե կամ ֆես կրող տղամարդիկ, իրենց գլխին գաղութային սաղավարտանման գլխարկներ դրած զինվորներ, բարձրածայն աղոթող դերվիշներ, իրենց սև քողերն արձակած կանայք տոնական ուրախության մեջ էին նրանց հետ, որովհետև բոլորն էլ գոհ էին, որ այլևս

օսմանցիներ չեն:

Ջենալ փաշան իր ձիով արշավասույր քաշվեց գնաց դեպի Յալեպ` իր հետևից բարձրացնելով դեղնավուն փոշու ամպեր: Ապա անհայտացավ բնության մեջ` կրկին հայտնվելու համար Կոստանդնուպոլսում մարմնի վրա առանց մի քերձվածքի:

ԺԹ

Ամիսներն ավելանալով ամիսների վրա, և պարտությունները` պարտությունների վրա, նրանք, ովքեր գտնվում էին Թուրքական կայսրությունում պաշտոնով կամ պարզապես զուգադիպությամբ և իրենց աչքերով տեսել ու իրենց ականջներով լսել էին այս բոլորը, ցրվեցին երկրագնդով մեկ և վերադարձան իրենց սովորական կյանքին: Լեռնային բարձր շրջաններում կամ դաշտավայրերում ոչինչ չկար սովորեցնելու, ոչ ոք չէր մնացել խնամելու և ոչ մի հարց չկար բանակցելու համար: Դասախոսներ, բուժքույրեր, ձեռնարկությունների արտոնատերեր, բոլորն էլ վերադարձան Ամերիկա, Դանիա, Շվեյցարիա, Գերմանիա: Նրանք, կառքերով կամ ձիերով, աստիճանաբար, գալիս էին մայրաքաղաք` Բոսֆորի ափին: Գնացքներն սպասում էին Սիրբեջիի կայարա-

նում, իսկ նավերը՝ նավահանգստում: «Եթե Աստված կամենա, վաղը, առավոտյան ժամը 7 անց 44 թուփերն կմեկնենք: Մենք շատ ուրախ ենք, որ մեկնում ենք»: Ուրֆայի ֆրանսիացին վերադարձավ Երուսաղեմ՝ ղեկավարելու Ֆրանսիական հյուրանոցը: Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոսը գնաց Ֆինլանդիա և կրկին ստանձնեց իր պաշտոնը: *Հրամանատար* Գորրիմին որդեգրեց մի փոքրիկ որբուհու, իսկ ղեսպան Մորգենթաուն մեկնեց Լեհաստան, որպեսզի տեղեկանա տեղի հրեաների աննախանձելի ճակատագրին: Էրզրումի գերմանական հյուպատոս ֆոն Շյոբներ-Ռիխտերը վերադարձավ Մյունխեն, որպեսզի իր հայրենիքը փրկի ցեղերի խառնուրդից շնորհիվ այն բանի, ինչ սովորել էր Թուրքիայում (բայց նա ժամանակ չունեցավ գործադրելու իր տեսությունները և մեռավ անժամանակ՝ կառչած ամբոխավար Ադուֆ Հիտլերի թևից, ետպատերազմյան, շրջանում կատարված պետական հեղաշրջման ձախող մի փորձի ժամանակ):

Վերջապես համաշխարհային պատերազմն ունեցավ իր վախճանը: Ամեն կողմից ճաքճքում էին կայսրությունները: Ռուսաստանի

ցարը ծնկի եկավ քաղցած մուժիկների առջև: Լենինը կոչ էր անում աշխարհին հեղափոխության համար: Սուլթան Աբդուլ Համիդը, որ մարդկանցից մոռացված և արգելափակված մնում էր մարմարե մի պալատում, ժամանակը հասած համարեց ներկայանալու վարձահատույց և ամենագոր Աստծու առջև՝ ոչ թե վայելելու համար հավերժական երանության պարտեզների, նրանց Վճիտ և քաղցրանվագ աղբյուրների գեղեցկությունը կամ տիրանալու չքնաղ հուրի-փերիներին ու հարճերին, որոնք խոստացված էին նրանց, ովքեր տառացիորեն հետևում էին երկնային պատվիրաններին, այլ հավիտենապես տանջվելու գեհեմում, որովհետև նրա բոլոր արարքները հաշված և կշռված էին: Չմեռային մի ցուրտ օր նա թոքատապից բռնվեց, հազաց և ավանդեց գիշակեր ագռավի թևերի սևությունն ունեցող իր սև հոգին: Այսքանը նրա վախճանի մասին:

Թագերը մեկը մյուսի հետևից ցած գլորվեցին: Կիլ քաղաքի նավահանգստում գունատ և հոգնած նավաստիներ իրենց նավերի գագաթին ցցեցին ապստամբության դրոշը, դուրս քշեցին իրենց անմիտ և անճարակ սպաներին

և Համբուրգում, Լյուբեկում, Բրեմենում տարածեցին համընդհանուր հեղափոխության գաղափարը: Նույնիսկ Բավարիան դրսևորեց դեմոկրատական և սոցիալական փոփոխության հակում: Վիլհելմ Բ-ի՝ կոր և սրածայր բեղերով այդ հզոր կայսրի գահը տապալվեց: Ավստրո-Հունգարական կայսրությունը մասնատվեց: Բուդապեշտը հանրապետական կարգեր ընդունեց: Հարավսլավիայում սլավոնները համադաշնակցություն կազմեցին: Սիսիի³¹ Եվրոպան դադարել էր գոյություն ունենալուց: 1918 թվականի նոյեմբերի առաջին օրվա երեկոյան երիտթուրքական կառավարության պարագլուխները փախուստ տվեցին: Թալաաթ փաշան, Էնվեր փաշան, սև մորուքով և հրացայտ աչքերով Ջեմալ փաշան, դոկտոր Նազիմը և դոկտոր Շաքիրը, սրանք բոլորը, դիակների գարշահոտությամբ թաթախված, բարձրացան գերմանական մի նավ (իսկ ուժեղ երևակայությամբ օժտված մարդիկ հաստա-

³¹ Սիսի – Ավստրո-հունգարական պետության վերջին կայսրուհի Էլիզաբեթի անվան փաղաքշական ձևը, որով նա հայտնի էր ամբողջ Եվրոպայում (Ծնթ. թարգմ.):

տում էին, թե նրանք մտան մի սուզանավի մեջ՝ գնալու համար Օդեսա՝ Սև ծովի ափին: Այնուհետև նրանք ցրվեցին Եվրոպայում: Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի Թուրքիան ապրել-ավարտել էր իր ժամանակը: Կոստանդնուպոլիսը, շփոթված և հաշտված իր ճակատագրի հետ, նայում էր դաշնակիցների՝ Բոսֆորի ջրերում խարսխված հետախուզական եռակայն ռազմանավերին, Էսկադրային ականակիրներին, հածանավերին և զրահանավերին՝ անգլիացիների Սըփրըթ-ին, իտալացիների Լեոնարդո դա Վինչի-ին, ֆրանսիացիների Դեմոկրասի-ին և Դիդրո-ին, որոնք կանգնած էին ուղիղ կայսերական պալատի դիմաց: Պերայի փողոցներում ոստիկանական խառն պահակազմեր չափչփում էին սալահատակը: Ֆես կրող թուրքերը անփութորեն ճեմում էին փողոցներում եռանկյուն գլխարկներ կրող իտալացիների և կեպի կրող ֆրանսիացիների ուղեկցությամբ: Ամեն ինչ գրված էր: Հաշիվ պահանջելու ժամը հասած էր: Օսմանյան կայսրությունն օժտվեց մի նոր կառավարությամբ, և այդ նոր կառավարությունը հաստատեց զինվորական մի ատյան՝ դա-

տելու համար նախկին կառավարությանը՝ փախստականների կառավարությանը, որոնք աղետի մեջ էին քաշել թուրքիան՝ այն հասցնելով ստորին աստիճանի: Փաշաները և նրանց մերձավոր խորհրդականները դատվեցին ի բացակայության, քանի որ բոլորն էլ փախուստ էին տվել՝ իրենց հետևում թողնելով ավերակ և քայքայում: «Եական կետը, որը բխում է հարցաքննությունից, այն է, որ հայերի տեղահանության շրջանում տարբեր վայրերում և ժամանակներում գործված ոճիրները առանձին և տեղական բնույթ ունեցող փաստեր չեն: Բայց կազմակերպված կենտրոնական մի ուժ, բաղկացած վերոհիշյալ անձերից, դրանք կանխամտածել և գործադրել է կանգաղտնի հրամաններով, կանգաղտնի կարգադրություններով»: Այդպես է, որ թալաթ փաշան՝ նախկին Ներքին գործերի նախարարն ու Մեծ վեզիրը, Էնվեր փաշան՝ նախկին Պատերազմական նախարարն ու գլխավոր զորահրամանատարը, Ջեմալ փաշան՝ նախկին Ռազմա-ծովային նախարարը, դոկտոր Նազիմը՝ Հանրային կրթության նախկին նախարարը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը՝ լու-

ծարված Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի և Հատուկ կազմակերպության անդամը, իրենց ոճիրների և հանցագործությունների համար հեռակա կարգով դատապարտվեցին մահվան, համաձայն օսմանյան քրեական օրենսգրքի 45-րդ և 170-րդ հոդվածների՝ վերահաստատված նույն օրենսգրքի 181-րդ հոդվածում: Այս մահապատիժը, ստիպողաբար, մնաց մեռյալ տառ:

Արդ, քանի որ այս գործակից ընկերները ազատ էին և քաջառողջ, նրանք փառավորապես հաստատվեցին Բեռլինում, որովհետև մեծ հարստություն և գանձեր էին կուտակել իրենց նախարարության շրջանում: Այնուհետև բաժանվեցին իրարից՝ սկսելու համար մի նոր կյանք յուրաքանչյուրն իր համար, իսկ Նախախնամությունը բոլորի համար: Նրանք չէին տանջվում ո՛չ խղճահարությամբ, ո՛չ վշտով կամ իրենց վիատեցնող ուրիշ որևէ զգացումով և չէին հրաժարվում մի օր մեռելներից հարություն տալու իրենց զառանցական անցյալին: Ջեմալը բռնեց Աֆղանստանի խորհուրդի և քարքարոտ ճանապարհը՝ իր կարողությունները ի սպաս դնելու էմիր Ամանուլլահին, որի

խորհրդականը դարձավ ռազմական գծով: Ձիով աջ ու ձախ շրջելով Հիմալայան լեռների լանջերին՝ Ջեմալ փաշան երևակայում էր, որ շուտով կզխավորի Փենջաբը՝ հինգ գետերից ոռոգված այն երկիրը, որի վրա իջավ Օսիրիսի³² շնորհը հազարամյակներ առաջ, այն երկիրը, որին ի զուր տենչացին Բաբելոնի թագուհի ասորեստանցի Շամիրամն ու մակեդոնացի Ալեքսանդր Մեծը, այն երկիրը, որի հոգին չկարողացան խորապես նվաճել ո՛չ սկյուրացիները, ո՛չ պարսիկները, ո՛չ թաթարները և ո՛չ իսկ անգլիացիները: Հնդկաստանի հողերը եռում փոթորկվում էին այն օրից, երբ բրիգանդային-գեներալ Ռեջինալդ Դայերի հրացանակիրները Ամրիցարի՝ երիցս սուրբ այդ քաղաքի պարտեզներում դավաճանաբար կրակեցին ընչազուրկ բազմության վրա, այն օրից, երբ աֆղան Ամանուլլահը արիաբար դիմադրել էր Քիբեր լեռնանցքում բրիտանական զորագնդերին, այն օրից, երբ Մուհամմադ և Շավ-

³² *Օսիրիս* – եգիպտական դիցաբանության մեջ մեռնող և վերակենդանացող բնության աստվածը, որը միաժամանակ եղել է ննջեցյալների դատավորն ու հովանավորը (Ծնթ. թարգմ.):

կաթ Ալի եղբայրները տարածել էին խալիֆաթի սրբազան խոսքը ռաջփուտների և ջատերի մեջ:

Եվ մինչ Ջեմալը Հնդկաստան էր երազում, Էնվերը փայփայում էր կովկասյան քառսից դուրս եկող մի նոր կայսրության գաղափարը: Չգիտես ինչ ուղիներով նրա ճակատագիրը խաչաձևվեց Կարլ Ռադեկի ճակատագրի հետ՝ ծխամործ ծխող ակնոցավոր այն փոքրակազմ մարդու, որը ցրտից դողում էր Բեռլինի բանտերից մեկում որպես Լեմինի կողմից Մոսկվայում հռչակված Կոմիստերնի՝ միջազգային պրոլետարիատի պրոպագանդիստ: Այս Ռադեկը աննշան մի քաղաքագետ էր, բուլշևիզմի երկրորդական մի դեմք՝ ձևավորված լեհական և լիտվական սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներով, չեկիստ Ֆելիքս Ջերժինսկու ընկերներից մեկը, բազում լեզուներ իմացող օգտակար մի անձ, որին հանձնարարություն էր տրվել հետևել ընդհատակում գտնվող գերմանական կոմունիստական կուսակցության անկայուն զարգացմանը: Բայց լինելով ոչ ճարպիկ մարդ՝ նա ձերբակալվեց տեղի ոստիկանության կողմից: Իր բանտախցում նա գրում

էր պարսավագրեր, հետևում օրվա նորություններին և կապեր պահպանում դրսի աշխարհի հետ: «Ինձ հաջողվեց,– հայտնում էր նա առանց հավելյալ բացատրություններ տալու, – հարաբերության մեջ մտնել միաժամանակ թալաթ փաշայի, Էնվեր փաշայի և գերմանական քաղաքական աշխարհի արևելյան քաղաքականության ներկայացուցիչների հետ»: Ռադեկը արմատական քաղաքական մի գործիչ էր, որ իր քթի ծայրից այն կողմ չէր տեսնում: Նա աջից ու ձախից անհմաստ գաղափարներ էր հավաքում՝ ամեն անգամ կարծելով, թե մի լավ խաղ է խաղում իմպերիալիզմի դեմ: Բրիտանացի մի դիվանագետ, որի հետ նա առիթ էր ունեցել շփվելու, նրա մեջ տեսնում էր դասախոսի և ավագակի ապշեցուցիչ քիմիական մի խառնուրդ: Թերևս դա էր պատճառը, որ նա մտադրվեց իր ուղեբեռի հետ Էնվեր փաշային բերել Սովետական Միություն, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում օգտագործի նրան: Սակայն այդ բանը հնարավոր չեղավ կատարել անմիջապես և առանց դժվարության: Գերմանական բանակի բարձրաստիճան մի սպա փաշային կեղծ անձնագրով պի-

տի բարձրացներ Յունկեր մակնիշի մի օդանավ, որը Մոսկվա էր տանելու մի քանի գործարար մարդկանց: «Ես օդանավ եմ նստելու դոկտոր Նազիմի ուղեկցությամբ,– գրում էր Էնվերը Ջեմալ փաշային, որը կորել էր Արևելքի մի անկյունում:– Այստեղ մեր բուլշևիկ բարեկամները հանձն են առնում մեզ օգնել այն գաղափարների շրջանակում, որ մենք փոխանակեցինք մեր գրույցների ընթացքում»: Բայց Լիտվայում պարտադիր մի վայրէջքի ժամանակ փաշան կասկած առաջացրեց որպես լրտես և բանտարկվեց մի քանի օր: Երկրորդ փորձի ժամանակ նա ձերբակալվեց Ռիգայում: Երրորդ փորձը հաջող անցավ, և Մոսկվան վերջապես գրկաբաց ընդունեց նրան:

Ռուսական արխիվները հավանաբար կպարզեն նրա հարաբերությունների և գործունեության մանրամասնություններն այն մարդկանց, ովքեր կհետաքրքրվեն դրանցով: Ստույգն այն է, որ նրա մի հայտարարությունն ընթերցվել է Բաքվում Արևելյան Ժողովուրդների համագումարի բեմից, որին նախագահում էին Ջիհովկևն ու Ռադեկը, և որին ներկա էր եղել Ջոն Ռիդը: Քաղաքի թատրոնում մեծ բազմությամբ հա-

վաքվել էին պարսիկներ, դրոզներ, կունիկներ, թաջիկներ, ուզբեկներ, դազախներ, լեզգիներ, չեչեններ, ինգուշներ, վրացիներ, թուրքմեններ, թուրքեր և հայեր, որոնք կարմիր էին ներքուստ, ինչպես օդում ծածանվող դրոշակները: Նրանք ծափահարում էին, իրենց ոտքերը դնում բազկաթռռների վրա, ուռաներ էին կանչում, վեր էին կենում և գոչում. «Կեցցե՛ ընկեր Ջինովկը՝ մեր ղեկավարն ու համաշխարհային կոմունիզմի ղեկավարը»: «Կեցցե՛ ընկեր Ռադեկը՝ միջազգային պրոլետարիատի առաջնորդներից մեկը»: Նրանք ողբում էին Շահունյանին և Ջափարիձեին, որոնք եղբայրաբար զոհվել էին պայքարում և օրինակ հանդիսացել: Արդ, մի հրապարակի անկյունադարձին, որտեղով անցնում էր մի թափոր, իր ձիու վրա բարձր նստած էնվեր փաշան ողջունվեց իր հերթին ցնծության աղաղակներով: Էնվերի ներկայությունը Բաքվում դուր չէր գալիս բոլորին, ո՛չ Ջինովկին, որն ուզում էր «կեցցեները» պահել իր համար, ո՛չ հայ պատգամավորներին, ո՛չ իսկ թուրքական ցեղերին և, մանավանդ, կանանց, որոնք եկել էին պաշտպանելու իրենց սեփական դատը:

«Ես ոտքի պիտի կանգնեցնեմ իսլամական հեղափոխականների կազմակերպությունը», հաշվարկում էր Էնվերը, երբ ժամանակավորապես բնակվում էր Սովետական Միությունում և ձեռք երկարում կոմունիստներին, որոնք առատորեն նրան բաշխում էին անգլիական *բանկնոտները*: Փաշան սկսում էր մարդկանց կոչել «ընկերներ». այդպիսով նա հավաքեց հինգ հարյուր հազար գերմանական մարկ: Ապա ճանապարհորդեց Իտալիայում, Շվեյցարիայում և Գերմանիայում՝ շարունակելով կյանքի կոչել իր ծրագրերը:

Ի

Սակայն, բոլշևիկներից բացի, ուրիշներ էլ էին հետաքրքրվում երիտթուրքերի վարչակազմի անկյալ հրեշտակներով: Բոստոնում, ժնևում, Թիֆլիսում ցրված մի բուռ դաշնակցական հայեր երդվել էին գործադրել օսմանյան դատական բարձրագույն ատյանի մահավճիռը: Նրանք իրենց գործունեությունն սկսեցին *Նենեսիս* նշանաբանով, որը վրեժխնդրության աստվածուհին է հունական դիցաբանության մեջ: 1921թ. մարտի 15-ին, առավոտյան ժամը 11-ին մոտ, Շառլոտենբուրգի շրջանում գտնվող Ջարդենբերգշտրասե փողոցի թիվ 17 շենքի մոտ Սողոմոն Թեհլերյան անունով երբեմնի այն երկչոտ և վատառողջ պատանին, որ մեծացել էր Երզնկայում, Արևելքի բարձունքների վրա, ատրճանակի մեկ հարվածով սպանեց Թալասթ փաշային, որը

անգործ ման էր գալիս կենդանաբանական այ-
գու մոտերքում՝ «հագին ձմեռային մի հաստ
վերարկու»: Միայն մի փամփուշտ բավական
եղավ ներքին գործերի նախարարին ուղարկե-
լու կյանքից դեպի մահ: Նրա ծոծրակին ար-
ծակված 9 միլիմետր տրամաչափի գնդակը
դուրս էր եկել ձախ աչքի վերևի մասից՝ բաց
անելով մեկ մատի լայնությամբ մի մեծ անցք:
Գերմանական մակնիշի ատրճանակը պատ-
րաստվել էր 1915 թվականին: Կրակող երիտա-
սարդը, որին հետապնդելով շուտով բռնեցին և
սկսեցին անխղճորեն ծեծել, գոռում էր տարօ-
րինակ մի առողջանությամբ. «Ես հայ, նա
թուրք, դա չի վերաբերում Գերմանիային»
(կամ՝ «Ես հայ, նա թուրք, վնաս չկա Գերմա-
նիայի համար»), որովհետև վկաները ճշգրիտ
կերպով չէին հիշում այն, ինչ լսել էին: Տկարա-
կազմ երիտասարդը, որ ամբաստանվում էր
մարդասպանության մեջ, տարվեց ոստիկա-
նատուն, ապա դատվեց Բեռլինում տեղի ունե-
ցած մի դատավարության ժամանակ և ան-
պարտ արձակվեց, որովհետև պարզվեց, որ
նրա զոհը, որը թեև զարդարված էր փաշայի
տիտղոսով, ստորին կարգի մի տականք էր,

անթիվ-անհամար ոճիրներով բեռնավորված
գռեհիկ մի մարդասպան, մահվան դատա-
պարտված և փախուստի մեջ գտնվող մի արա-
րած, որ արժանի էր իր ճակատագրին: Այս եզ-
րակացության հանգեցին Բեռլինում գումար-
ված դատական ատյանի երդվյալ ատենակալ-
ները, և Սողոմոն Թեհլերյանը, ազատ արձակ-
վելով, մեկնեց Գերմանիայից:

Թալաաթ փաշայի ընկերներն ափսոսանք
զգացին և այդ օրվանից ապրեցին սրտնեղու-
թյան մեջ: Նույն տարվա դեկտեմբեր ամսի
սկզբին նախկին Մեծ վեզիր Սաիդ Չալիմ փա-
շան սպանվեց Զոռումը իր սեփական առանձ-
նատան առջև Արշավիր Շիրաքյանի՝ Gold
Browning³³-ից արձակված գնդակի մի հարվա-
ծով, այն երիտասարդի, որը մեծացել էր Կոս-
տանդնուպոլսում իր մոր հետ և Պերայի իրենց
թաղամասում տեսել, թե ինչպես մինչև ատան-
ները զինված ավազակները, իրենց աղոթքից
հետո, «մա'հ» գողալով զանգվածաբար հար-
ծակում էին գործում և իրենց թևերը աջ ու ձախ
շարժելով՝ հարվածում *գյավուրներին* (անհա-

³³ Gold Browning – Ատրճանակի տեսակ:

վատներին), մինչև որ նրանք արյուն միզեին և անշնչանային: Սահդ Չալիմը իր ահաբեկված աչքերը փակելուց առաջ արտասանեց «երեն...»³⁴ բառը, ապա նրա գլուխը ճաքեց: Նրա հետևից դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրն սպանվեց իր կրծքին ստացած գնդակի մի հարվածով 1922թ. ապրիլի 17-ին, Ջատկին հաջորդող երկուշաբթի օրը, կեսգիշերին մոտ: Դա, ըստ այնտեղ գտնվող մարդկանց աղոտ հիշողության, տեղի էր ունեցել ոչ հեռու մի կինոթատրոնից, որտեղ ցուցադրվում էր Ֆրից Լանգի³⁵ Dr. Mabuse կինոժապավենը (իրականում թվում է, որ այդ ֆիլմը էկրան էր բարձրացել այս դեպքից միայն տասը օր հետո, բայց Մեծ ոճրագործի մասին գրված վեպը՝ «Մի պատկեր մեր ժամանակաշրջանից», արդեն լույս էր տեսել Berliner Illustrierte Zeitung³⁶ թերթում շարունակելի դրվագներով):

³⁴ Երեն – թուրքերեն՝ գետինը մտիր:

³⁵ Ֆրից Լանգ – Ավստրիական ծագում ունեցող ամերիկացի հայտնի կինոբեմադրիչ (Ծնթ. թարգմ.):

³⁶ Berliner Illustrierte Zeitung – Բեռլինում 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում հրատարակվող նկարագարող թերթ (Ծնթ. թարգմ.):

Ջեմալ փաշան ներկա եղավ դոկտոր Շաքիրի հուղարկավորությանը, հետո նորից անհետացավ Արևելքում: Ստեփան Ծաղիկյանը, որի մասին ոչինչ չգիտեին, հասկացավ, որ Ջեմալը տեղափոխվել է Բաթում, երբ ստացավ հետևյալ ծածկագիր հեռագիրը. «Առաքեցե՛ք ծանրոցը»: Ստեփան Ծաղիկյանը, Արտաշես Գևորգյանը և Պետրոս Տեր-Պողոսյանը դարանակալ հետևեցին փաշային՝ մշտապես աչքի տակ պահելով նրան, մինչև որ նա, բազում փամփուշտներով ծակոտված, անշունչ տապալվեց գետին Թիֆլիսում, Չեկայի շենքի առջև 1922 թվականի հուլիսի 25-ի հետմիջօրեին:

Այն ժամանակ էնվերը մենակ զգաց իրեն: Մահը մոտենում էր նրան: Նա իսկույն մեկնեց Բուխարա՝ մարգարիտների մեջ գեղեցկագույնը համարվող այն քաղաքը, որտեղ *Բասմաջիները*³⁷ հակադրվում էին այլակրոններին և

³⁷ Բասմաջի – թուրքերեն բասմաք = հարձակվել բառից: Բասմաջի = հարձակվող, 1917թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխությունից հետո Միջին Ասիայում առաջացած հակահեղափոխական շարժման զինված հրոսակախմբեր, որոնք կռվում էին բոլշևիկների դեմ (Ծնթ. թարգմ.):

անաստվածներին, որոնք չէին վախենում Սարգսրեից, նրա օրենքներից ու սովորություններից: Ենվերն իր գլխին փաթաթեց Յավատացյալների հրամանատարի սպիտակ չալման և զարդարվեց «Խալիֆի փեսա» տիտղոսով որպես Բուխարայի, Խիվայի և Թուրքեստանի բանակների գերագույն ղեկավար, որպես Մեծ Թուրանի իսլամական ուժերի գորահրամանատար: Նստած Դերվիշ անունով իր ոսկեսմբակ երիվարի վրա՝ նա ձիավարում էր անջրդի տափաստաններում, խորը կիրճերում և ծործորներում, բարձրաբերձ լեռների վրա: Յենց այդտեղ էլ նրան բռնեց մահը՝ գերեզմաններ կառուցող այդ անողոք Կործանիչը: Կարմիր հեծելազորի ջոկատներից մեկը նրան դուրս քաշեց իր որջից 1922 թվականի օգոստոսի 4-ին: Ասում են, որ Ենվեր փաշան ծակոտվեց յոթ փամփուլշտներով, որ նրա գլուխը վզից անջատվեց սայրասուր մի սուսերով, որ նրա գլխատված մարմնի վրա գտան մի Դուրան: Ասում են, որ նա հագել էր անգլիական կոստյում, գերմանական երկարաճիտ կոշիկներ և իր գրպանում ուներ Յնդկաստանում հրատարակվող բրիտանական թերթեր և

Բեռլինից ստացված նամակներ: Ոմանք պնդում են, որ Աղաբեկով անունով մի հայ լրտես նրան հանձնել է բոլշևիկների ձեռքը: Եվ դեռ ուրիշներ հաստատում են, որ դա այդպես չի եղել, այլ նրա հաշիվը մաքրել են հայկական մի գումարտակի պատկանող ձիավորները: Ինչպես որ էլ դա եղած լինի, ստույգն այն է, որ այս երրորդ փաշան մեռավ և մեկընդմիջտ մեռավ: Դոկտոր Նազիմը՝ Յատուկ կազմակերպության ղեկավարը, վերադարձավ Թուրքիա ամեն մտահոգությունից ազատ և անվնաս: Նա կարող էր հանգիստ մահանալ իր անկողնում, եթե չարաբաստիկ գաղափարն ունեցած չլիներ դավելու նոր ղեկավարի՝ Մուսթաֆա Քեմալի դեմ, ում բացարձակապես դուր չէին գալիս այդ կարգի քմահաճ ձեռնարկումները: Ահա թե ինչու Նազիմը նորից դատապարտվեց զինվորական ատյանի կողմից և այս անգամ բարձրացավ կախաղան: Նա կախվեց 1926 թվականին իր ընկերոջ՝ Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեի պարագլուխներից Ելեմտագետ Ջավիդի հետ: Այսպես եղավ ամեն բան:

ԻՍ

Այստեղ, կարող ենք ասել, ավարտվում է ամոթալի ժամանակագրությունը սուլթան Աբդուլ Չամհիդի և այն երեք փաշաների, որոնք, նրա հետևից, մինարեթների երկիրը գլորեցին խավարի անհատակ անդունդը: Մարդկանց աչքերը երբեք չեն մոռացել այն, ինչ տեսել էին, և ականջները՝ այն, ինչ լսել էին: Բայց Պատմությունը բարոյապես շատ շոայլ չէ: Այն ժամանակ, երբ Եվրոպան և ամբողջ աշխարհը բոցավառվում էին երկրորդ անգամ լինելով, գերմանական ռայխի արիացի կանցլեր Ադոլֆ Յիտլերը, թելադրված ազնիվ մի ուշադրությունից, Թալասաթ փաշայի աճյունը նվիրեց թուրքական պետությանը, որը ներքին գործերի նախկին նախարարի պատվին կառուցեց շքեղ մի հուշահամբան Ազատության բլրի վրա: Կարծես դա բավական չլիներ այդքան երևելի

մի անձնավորության համար, Անկարայի ծառուղիներից մեկը մկրտվեց նրա անունով, որպեսզի ներկա և ապագա սերունդների օրհնությունը իջնի նրա վրա: Յուրաքանչյուրն ստացավ իր բաժինը: Երբ տասնամյակները հաջորդեցին տասնամյակների, տարիները՝ տարիների և սերունդները՝ սերունդների, էնվերփաշայի մարմինը հետխորհրդային շրջանում հայրենադարձվեց Թաջիկիստանից, որպեսզի մեծ պատիվներով թաղվի հարգանքով ու հիացմունքով համակված մի ամբողջ ժողովրդի առջև՝ գլխավորությամբ Հանրապետության նախագահի, նրա նախարարների և գեներալների: Ջենալ փաշան՝ միշտ հետին գծի վրա գտնվող այդ մորուքավորը, մեծարանքի արժանացավ Էրզրումում: Նա արդեն ութսուն տարուց ի վեր մահացել էր, երբ աղմուկ-աղաղակով, խելահեղ բացականչություններով և հիացական զեղումներով հարբած ժողովրդի մի մեծ բազմություն ժամադրվեց նրա գերեզմանի առջև՝ գովաբանելու համար նրան:

Ինացության եզրին մնացած միամիտ և դատարկ հոգիները անգիտանում և արհամարհում են անցյալի իմաստունների տարեգրու-

թյուններն ու հին ժողովուրդների մատյանները, ուր, իմիջիայլոց, ասված է.

«Արդ, այսպես է, որ վաղ թե ուշ, իսկ հաճախ ավելի վաղ, քան թե ուշ, ճակատագիրը կուրացնում է չար մարդկանց հիշողությունը, խլում նրանցից ամեն պայծառամտություն և վերացնում նրանց տեսողությունն ու լսողությունը: Այնժամ, մնալով կույր, խուլ և համր, նրանք այլևս չեն կարողանա ետ իրենց տեղը դառնալ»:

Ի դժբախտություն բոլորի և ի հուսահատություն վերապրողների, պարզվում է, որ Լեռան ծերունու ոգին դեռևս իշխում է Թուրքիայում:

Իր շարադրանքի այս պահին նա տեսավ, որ բացվում է առավոտը՝ վարդամատն արշալույսը, և, լինելով գաղտնապահ, լռեց:

ЦЕНА

8(56)

2/-56t

h2